

ФАКУЛЬТЕТ ЕКОНОМІКИ ТРАНСПОРТУ

Кафедра «Економічна теорія»

Т.М. Гайворонська

ОСНОВИ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Конспект лекцій

для студентів усіх спеціальностей та форм навчання

Харків 2011

Гайворонська Т.М. Основи цивільного права України:
Конспект лекцій. – Харків: УкрДАЗТ, 2011. – 68 с.

Даний конспект складається з трьох тем, в яких зібрано та систематизовано головні положення у цивільному праві, що містять вчення про цивільне правовідношення, про особу в цивільному праві, зміст і сутність права власності, речових прав, зобов'язальне право (загальні положення).

Рекомендується для студентів усіх спеціальностей та форм навчання.

Бібліогр.: 30 назв.

Конспект лекцій розглянуто і рекомендовано до друку на засіданні кафедри «Економічна теорія та право» 30 березня 2009 р., протокол № 7.

Рецензент

доц. В.Л. Бредіхіна (НЮАУ)

Т.М. Гайворонська

ОСНОВИ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Конспект лекцій

для студентів усіх спеціальностей та форм навчання

Відповідальний за випуск Гайворонська Т.М.

Редактор Решетилова В.В.

Підписано до друку 25.05.09 р.

Формат паперу 60x84 1/16 . Папір писальний.

Умовн.-друк.арк. 2,75. Обл.-вид.арк. 3,0.

Замовлення № Тираж 100 Ціна

Видавництво УкрДАЗТу, свідоцтво ДК № 2874 від. 12.06.2007 р.

Друкарня УкрДАЗТу,
61050, Харків - 50, пл. Фейербаха, 7

**УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ ЗАЛІЗНИЧНОГО
ТРАНСПОРТУ**

ФАКУЛЬТЕТ ЕКОНОМІКИ ТРАНСПОРТУ

Кафедра «Економічна теорія та право»

Т.М. Гайворонська

**ОСНОВИ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ
для студентів усіх форм навчання і усіх спеціальностей**

Конспект лекцій

Харків 2009

Гайворонська Т.М. Основи цивільного права України: Конспект лекцій. - Харків: УкрДАЗТ, 2009. – 55 с.

Конспект лекцій розглянуто і затверджено на засіданні кафедри «Економічна теорія та право»

Рекомендований для студентів усіх спеціальностей та форм навчання.

Рецензент

Бредіхіна В.Л.

ЗМІСТ

Вступ	4
Тема 1	
Цивільні правовідносини	5
Тема 2	
Право власності та інші речові права	33
Тема 3	
Загальні положення про зобов'язання	46
Список літератури	67

ВСТУП

У даному конспекті лекцій висвітлені всебічно і повно всі цивільно-правові теми, які мають забезпечувати такі форми занять, як лекції і практичні заняття з курсу «Правознавство».

Структура і зміст матеріалу повною мірою відповідають навчальній й робочій програмам дисципліни на рівні розділів і тем, також деталізований зміст кожної теми на рівні конкретних питань, які винесені на практичні заняття.

Конспект лекцій створено з урахуванням забезпечення самостійної поглибленої правової підготовки фахівців усіх спеціальностей і подальшого вивчення таких галузей права, як транспортне, господарське, фінансове, трудове, право інтелектуальної власності тощо.

Викладення матеріалу було здійснено на підставі норм Цивільного кодексу України, прийнятого 16 січня 2003 р.

При написанні конспекту лекцій принциповим є характер відбору для висвітлення теоретичних питань з позицій їх значущості як для цивільного права, так і для правової освіти студентів, а також доповнення або часткової заміни навчальних посібників та підручників для викладання навчального матеріалу з правознавства.

Теми цієї навчальної дисципліни, які залишилися поза увагою даної розробки, розглядаються на лекційних заняттях.

Тема 1

ЦИВІЛЬНІ ПРАВОВІДНОСИНИ

Цивільні правовідносини: поняття, структура та види

Цивільні правовідносини – це врегульовані нормами цивільного права особисті немайнові та майнові відносини, що виникають між рівноправними суб'єктами, які наділені суб'єктивними цивільними правами та суб'єктивними цивільними обов'язками.

Елементами цивільних правовідносин вважають суб'єктів або учасників і об'єкти, а також зміст правовідносин, що складають суб'єктивні цивільні права та суб'єктивні цивільні обов'язки їх учасників.

До суб'єктів цивільних правовідносин закон відносить фізичних та юридичних осіб, державу, Автономну Республіку Крим, територіальні громади, іноземні держави та інших суб'єктів публічного права (ст. 2 ЦК України).

Здатність суб'єкта права бути учасником цивільних правовідносин називається **правосуб'єктністю**.

Складовими частинами правосуб'єктності є **правоздатність** та **дієздатність**.

Дієздатність об'єднує поняття **деліктоздатності** (здатності нести самостійну юридичну відповідальність за наслідки своїх дій). Деякі вчені включають в склад правосуб'єктності ще й такі елементи, як **трансдієздатність** (можливість делегувати частину своїх повноважень представнику або виступити представником іншого суб'єкта) та **тестаментоздатність** (можливість скласти заповіт).

Об'єктом цивільних правовідносин є те, з приводу чого виникають і здійснюються відповідні правовідносини.

Об'єктами правовідносин можуть виступати як майнові, так і немайнові блага.

Майновими об'єктами цивільних правовідносин є:

- речі, гроші, цінні папери;
- майнові права;
- результати видів діяльності людини (в тому числі послуги).

Немайнові об'єкти цивільних правовідносин:

– результати інтелектуальної творчої діяльності або об'єкти права інтелектуальної власності (відкриття, винаходи, твори науки, літератури тощо);

– особисті немайнові блага (честь, гідність, ділова репутація, ім'я тощо);

– інформація (документовані або публічно оголошені відомості про події та явища, які мали або мають місце у суспільстві, державі та навколишньому середовищі) тощо.

Юридичний зміст цивільних правовідносин становлять суб'єктивні права та обов'язки суб'єктів цивільного права.

Суб'єктивне цивільне право – міра дозволеної поведінки, що належить учаснику цивільних правовідносин.

Суб'єктивний цивільний обов'язок – це міра належної поведінки зобов'язаного учасника цивільних правовідносин, яка може полягати в необхідності здійснення дій активного або пасивного характеру.

Цивільні правовідносини виникають, змінюються і припиняються з настанням передбачених в законі певних життєвих обставин – **юридичних фактів**.

У правовій літературі юридичні факти прийнято класифікувати на певні види.

З урахуванням правових наслідків, які вони за собою тягнуть, юридичні факти поділяють так: **правоутворюючі, правозмінюючі та правоприпиняючі**.

Відповідно до чинного законодавства (ст.11 ЦК) за **вольовою ознакою** виокремлюють:

- **події** – настають незалежно від волі та свідомості людини;

- **юридичні дії** – результат свідомої діяльності людини.

Дії розрізняють на:

- **делікти** – односторонні, правомірні або неправомірні;

- **правомірні** (тобто такі, що відповідають приписам закону);

- **неправомірні**, які суперечать нормам права (цивільні правопорушення).

У праві правомірні дії класифікуються так:

- **юридичні акти** – які спрямовані на виникнення, зміни та припинення цивільних правовідносин (правочини, договори, акти органів державної влади України, рішення суду тощо);

- **юридичні вчинки** – що тягнуть правові наслідки незалежно від волі осіб, які їх вчинили (автор винаходу не обов'язково усвідомлює юридичні наслідки такого вчинку).

Договори є найпоширенішим видом правомірних юридичних дій.

Для виникнення деяких цивільних правовідносин необхідна наявність не одного, а декількох юридичних фактів, їх сукупності (тобто юридичного складу).

Цивільні правовідносини за певними ознаками класифікують на такі види:

- **залежно від особливостей суб'єктного складу** виділяють *абсолютні* та *відносні* правовідносини. В абсолютних правовідносинах управомоченому суб'єкту протистоїть невизначене коло зобов'язаних осіб. Тому тільки одна із сторін абсолютних правовідносин є чітко визначеною. В той же час у відносних правовідносинах правомочній особі протистоїть визначений, конкретний суб'єкт;

- **залежно від об'єкта** правовідносини можна згрупувати у *особисті немайнові* та *майнові* правовідносини. Особисті немайнові правовідносини утворюються з приводу таких об'єктів, як інтелектуальна власність, честь, гідність, ділова репутація та інші. Правовідносини майнового характеру мають своїм об'єктом предмети матеріального світу, майнові права та обов'язки і відображають сам факт приналежності цих майнових благ певному суб'єкту або перехід цих майнових благ (відносини власності, договірні, із відшкодування заподіяної шкоди тощо);

- **за способом задоволення інтересу** розрізняють *речові* та *зобов'язальні* правовідносини. У речових правовідносинах управомочена особа має права, об'єктом яких виступає безпосередньо річ, а у зобов'язальних – таким об'єктом є дії боржника. У речових правовідносинах права реалізуються через активні дії правомочної особи, а в зобов'язальних – через виконання обов'язків боржником. Речові правовідносини є абсолютними, а зобов'язальні – відносними;

- за **функціональним призначенням** правовідносини поділяють на *регулятивні* і *охоронні*. Перші виникають із правомірних дій суб'єктів правовідносин, а другі правовідносини виникають лише внаслідок скоєння правопорушення.

Класифікація цивільних правовідносин має не лише теоретичне, а й практичне значення, оскільки дозволяє правильно визначити коло і систему норм, що застосовуються в кожному конкретному випадку.

Фізична особа як суб'єкт цивільних правовідносин

Відповідно до ст. 24, ч. 1 28 ЦК людина як учасник цивільних відносин вважається **фізичною особою**. Юридичний термін “фізична особа” зафіксовано ЦК вперше. Фізична особа набуває прав та обов'язків і здійснює їх під своїм ім'ям.

Здатність мати цивільні права та обов'язки (цивільну правоздатність) мають усі фізичні особи (ст. 25 ЦК). Вона виникає у момент її народження і припиняється у момент її смерті. Обсяг цивільної правоздатності є однаковим для всіх фізичних осіб. Окремих прав особа може набувати лише з досягненням певного віку. Ніхто не може бути обмежений в правоздатності, крім випадків і в порядку, передбачених законом (ст. 24, 64 Конституції України). **Фізична особа може добровільно обмежити** свою правоздатність, якщо вона обирає ту чи іншу професію.

Правоздатність необхідно відмежувати від суб'єктивного цивільного права. **Суб'єктивне право** – це завжди конкретна забезпечена законом міра можливої поведінки особи, направлена на досягнення мети, пов'язаної із задоволенням її інтересів.

Правоздатність – це є абстрактна можливість мати зазначені в законі права та обов'язки, вона не може бути передана іншій особі, не залежить від фізичного чи психічного стану людини. Вона – лише передумова можливості для правоволодіння. Набуття конкретних суб'єктивних прав і володіння ними означає реалізацію правоздатності.

Цивільна дієздатність фізичної особи – це її здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе

цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання .

Дієздатність тісно пов'язана з правоздатністю і нею визначається. Особа своїми діями набуває і здійснює лише ті права і обов'язки, можливість набуття яких входить до змісту правоздатності.

На відміну від правоздатності дієздатність передбачає **свідому діяльність** особи, володіння нею свідомою і самостійною волею, тобто здатність бажати настання певних наслідків, усвідомлювати свої дії і керувати ними.

За обсягом розрізняють такі види дієздатності:

- **повну**;
- осіб віком **до 14 років** (малолітніх);
- осіб віком від **14 до 18 років** (неповнолітніх);
- осіб, дієздатність яких в судовому порядку **обмежена**;
- осіб, визнаних в судовому порядку **недієздатними**.

Дієздатність виникає у **повному** обсязі з моменту досягнення особою повноліття – **18 років** (ст. 34 ЦК). У разі **реєстрації шлюбу** неповнолітньою особою вона також набуває повної цивільної дієздатності. Як виняток повна дієздатність також може бути надана за заявою заінтересованої особи та письмовою згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальника **рішенням органів опіки та піклування**:

- особі, яка досягла 16 років і працює за трудовим договором;
- особі, яка досягла 16 років і бажає займатися підприємницькою діяльністю;
- неповнолітній особі, яка записана батьком або матір'ю дитини.

У разі відсутності такої згоди – повна дієздатність може бути надана особі за рішенням суду.

Часткова цивільна дієздатність фізичної особи, яка **не досягла 14 років**, обумовлена тим, що ці особи можуть самостійно вчиняти лише дрібні побутові правочини і здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом. Всі інші правочини від їх імені укладають їх законні представники – батьки (усиновителі), опікуни.

Обсяг **неповної** цивільної дієздатності фізичної особи у віці **від 14 до 18 років** дозволяє їм, окрім вчинення дій, наведених вище, самостійно:

- розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами;
- здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом;
- бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи;
- укладати договір банківського вкладу (рахунка) і розпоряджатися вкладом, внесеним нею на своє ім'я (грошовими коштами на рахунку).

Інші дії неповнолітні здійснюють **за згодою батьків** (усиновлювачів) або піклувальників.

За наявності достатніх підстав **суд за заявою батьків** (усиновлювачів), піклувальника, органу опіки та піклування **може обмежити** право **неповнолітньої** особи самостійно розпоряджатися своєю заробітною платнею (заробітком), стипендією чи іншими доходами або позбавити її цього права взагалі (ч. 5 ст. 32 ЦК).

Неповнолітні у віці **від 14 до 18 років** відповідають за **завдану ними шкоду самостійно**, на загальних підставах. Якщо у них немає майна або заробітку, достатнього для відшкодування заподіяної ними шкоди, остання відшкодовується у частині, якої не вистачає, або у повному обсязі її батьками (усиновлювачами) або піклувальником, якщо вони не доведуть, що шкода виникла не з їх вини.

Такі ж наслідки виникають для установи, на опікуванні якої знаходилася неповнолітня особа.

Фізичні **повнолітні** особи, які в силу об'єктивних причин не можуть самостійно здійснювати надані їм права, можуть бути обмежені в цивільній дієздатності. **Обмеження дієздатності можливо тільки за рішенням суду**, якщо особа:

- страждає на психічний розлад, який суттєво впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними;
- зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо і тим ставить себе чи свою сім'ю, а

також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище (ч. 1.2 ст. 36 ЦК).

Правові наслідки обмеження у дієздатності:

- над особою встановлюється піклування;
- обмежено дієздатний самостійно може вчиняти лише дрібні побутові правочини;
- правочини, що виходять за межі дрібних побутових, обмежено дієздатний може укладати лише за згодою піклувальника;
- заробіток, пенсію, стипендію, інші доходи одержує та розпоряджається ними піклувальник.

За наявності певних підстав останній може дати письмовий дозвіл на отримання заробітку, інших доходів самим підопічним.

Обмежено дієздатний самостійно несе відповідальність за заподіяння шкоди і за невиконання укладених ним договорів за згодою піклувальника.

Якщо обставини, які були підставою для обмеження дієздатності особи, відпадуть, суд поновлює її цивільну дієздатність.

Психічний розлад може бути підставою як для обмеження у дієздатності, так і для визнання фізичної особи недієздатною (ст. 39 ЦК).

Підставами для цього є:

- хронічний стійкий психічний розлад (медичний критерій);
- нездатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними (юридичний критерій).

Передумовою визнання особи недієздатною є проведення судово-психіатричної експертизи, яка повинна дати висновок щодо можливості нею усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними. Фізична особа визнається недієздатною з моменту набрання законної сили рішенням суду про це.

Правові наслідки визнання фізичної особи недієздатною:

- над особою встановлюється опіка;
- абсолютно недієздатна особа не може здійснювати самостійно ніяких правочинів. Здійснення суб'єктивних прав відбувається через опікуна;

- за шкоду, заподіяну особою, визнаною недієздатною, відповідають його опікун або організація, зобов'язана здійснювати за ним нагляд, якщо не доведуть, що шкода виникла не з їх вини._

Право вибору місця проживання є елементом правоздатності фізичної особи, а норми і правила про місце проживання складають окремий інститут, що визначає становище фізичних осіб як суб'єктів цивільного права.

Фізична особа може бути визнана судом безвісно відсутньою, якщо протягом **одного року** в місці її постійного проживання немає відомостей про місце її перебування (п.1 ст.43 ЦК).

Порядок визнання фізичної особи безвісно відсутньою встановлюється ЦПК. У заяві про таке визнання обов'язково повинна бути вказана мета, з якою заявнику необхідно визнати особу безвісно відсутньою.

З дня вступу до законної сили рішення суду фізична особа вважається безвісно відсутньою. З цієї миті виникають **правові наслідки**, передбачені законом:

- встановлення опіки над майном безвісно відсутньої особи. З цього майна видається утримання громадянам, яких безвісно відсутній зобов'язаний за законом утримувати. Погашаються за рахунок майна безвісно відсутнього його борги;

- припиняються зобов'язання, тісно пов'язані з безвісно відсутньою особою.

Якщо фізична особа, яка була визнана безвісно відсутньою, з'явилася або були одержані відомості про місце її перебування, суд за місцем перебування останньої або суд, що постановив рішення про визнання цієї особи безвісно відсутньою, за її заявою або за заявою іншою заінтересованою особою **скасовує рішення** про визнання фізичної особи безвісно відсутньою. Опіка над майном припиняється.

Фізична особа може бути оголошена судом померлою (ст.ст. 46-48 ЦК).

Оголошення фізичної особи померлою – це встановлена судом презумпція (припущення) загибелі особи, яка відсутня протягом певного часу і про яку немає ніяких відомостей в місці її постійного проживання.

Необхідні **умови** для оголошення фізичної особи померлою:

- вона відсутня за місцем постійного проживання;
- про її перебування немає відомостей протягом **трьох років** (якщо вона зникла за обставин, що загрожували їй смертю або дають підставу припускати її загибель від певного нещасного випадку, – протягом **шести місяців**);

- особи, які пропали безвісти у зв'язку з воєнними діями, можуть бути оголошені померлими після того, як мине **два роки** від дня закінчення воєнних дій. З урахуванням конкретних обставин суд може оголосити особу померлою і до того, як мине **дворічний термін, але не раніше як мине шість місяців**.

День смерті фізичної особи, оголошеної померлою, – це день вступу в силу рішення суду про оголошення її померлою. У разі оголошення померлою особи, яка пропала безвісти при обставинах, що загрожували їй смертю або таких, що дають підставу припускати її загибель від певного нещасного випадку, або у зв'язку з військовими діями, суд може визнати днем смерті цієї особи день її передбачуваної загибелі.

Правові наслідки оголошення особи померлою прирівнюються до правових наслідків, які настають у разі смерті:

- видача свідоцтва про смерть;
- припинення залишених відсутнім юридичних зв'язків;
- перехід до спадкоємців всіх прав і обов'язків, які належали відсутньому, проте протягом п'яти років вони не мають права відчужувати успадковувану нерухомість оголошеного померлим;
- утриманці набувають права на отримання пенсій і допомог;
- припиняється шлюб;
- припиняється дія довіреності;
- припиняється дія договору доручення;
- інші наслідки, передбачені законодавством України.

Оскільки оголошення фізичної особи померлою – це презумпція, то законом передбачається і можливість її **скасування**. Це відбувається за **рішенням суду** у разі появи або отримання відомостей про місце перебування особи, оголошеної померлою.

Рішення суду є підставою для ануляції запису про смерть в органах РАГС.

Особа, яка з'явилася, має право вимагати повернення свого майна, яке перейшло до іншої особи безоплатно і збереглося, за винятком майна, придбаного за набувальною давністю, а також грошей та цінних паперів на пред'явника.

Можна зажадати повернення майна від осіб, яким воно перейшло за відплатними договорами, якщо буде доведено, що на момент придбання вони знали, що фізична особа, яка була оголошена померлою, жива, а у разі неможливості повернути майно в натурі, відшкодовується його вартість.

Якщо майно перейшло у власність державі, Автономній Республіці Крим або територіальним громадам і яке було ними вже реалізовано, то після відміни рішення особі повертається сума, виручена від реалізації цього майна.

Шлюб вважається відновленим, якщо інша людина не вступила в новий шлюб.

Цивільний стан – це правовий стан окремої фізичної особи як суб'єкта цивільного права. Відповідно, **акти цивільного стану** – це конкретні юридичні факти, з якими закон пов'язує виникнення, зміну, доповнення або припинення певного стану фізичної особи, її здатності бути суб'єктом цивільних правовідносин.

До актів цивільного стану відносяться: народження фізичної особи, встановлення її походження, набуття громадянства, вихід з громадянства та його втрата, досягнення відповідного віку, надання повної цивільної дієздатності, обмеження такої дієздатності, визнання особи недієздатною, шлюб, розірвання шлюбу, усиновлення, позбавлення та поновлення батьківських прав, зміна імені, інвалідність, смерть тощо.

Державній реєстрації підлягають народження фізичної особи та її походження, громадянство, шлюб, розірвання шлюбу, зміна імені, смерть (п.п. 2, 3 ст. 49 ЦК). Встановлено це як в державних і суспільних інтересах, так і в цілях охорони особистих та майнових прав і інтересів фізичних осіб.

Зроблені в книгах записи про реєстрацію актів цивільного стану є безперечними доказами засвідчених ними фактів, поки ці факти не спростовані в судовому порядку.

Опіка та піклування

Опіка та піклування – це одна з форм охорони прав і інтересів тих фізичних осіб, які не в змозі самотійно здійснювати свої права і виконувати свої обов'язки (недієдатних або не повністю дієдатних фізичних осіб), і як правовий інститут, має безпосередній зв'язок з інститутом дієдатності.

Норми інституту опіки і піклування містяться у ЦК, СК та у підзаконних нормативних актах.

Мета опіки і піклування – забезпечити особисті немайнові і майнові інтереси малолітніх, неповнолітніх осіб, а також повнолітніх осіб, які за станом здоров'я не можуть самотійно здійснювати свої права і виконувати обов'язки. Опіка і піклування над неповнолітніми встановлюється також в цілях їх виховання.

Опіка встановлюється над малолітніми особами, які позбавлені батьківського піклування, та фізичними особами, які визнані судом недієдатними (ст. 58 ЦК).

У випадках, встановлених законом, опіка може встановлюватися над майном.

Піклування встановлюється над неповнолітніми особами, які позбавлені батьківського піклування, та фізичними особами, цивільна дієдатність яких обмежена (ст. 59 ЦК).

Місцем встановлення опіки або піклування є місце проживання фізичної особи, яка потребує опіки або піклування, або місце проживання опікуна чи піклувальника.

Органами опіки та піклування виступають державні адміністрації та органи місцевого самоврядування. Орган опіки та піклування встановлює опіку над малолітньою особою і піклування над неповнолітньою особою, окрім випадків встановлення опіки і піклування **судом у разі** визнання фізичної особи недієдатною або у разі обмеження її в цивільній дієдатності, а також опіку над малолітньою особою та піклування над неповнолітньою особою, якщо при розгляді справи буде встановлено, що вони позбавлені батьківського піклування (ст. 60 ЦК).

Призначає опікуна або піклувальника орган опіки і піклування. Фізична особа може бути призначена опікуном або піклувальником лише за її письмовою заявою. Опікун повністю

замінює свого підопічного в усіх правовідносинах. На відміну від опікуна, піклувальник не є законним представником підопічного, але дає згоду на вчинення підопічним правочинів відповідно до закону. Дієздатна фізична особа, яка за станом здоров'я не може самостійно здійснювати свої права та виконувати обов'язки, має право обрати собі помічника (ч.1 ст. 78 ЦК).

Юридична особа як суб'єкт цивільних правовідносин

Відокремленість колективу людей як суб'єкта права досягається завдяки використанню терміна “ юридична особа”.

Юридична особа – організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку шляхом об'єднання осіб та (або) майна, яка наділяється цивільною правоздатністю і дієздатністю, може бути позивачем та відповідачем у суді (ст. ст. 80, 82 ЦК).

Ознаки юридичної особи – це імперативні вимоги до організації, дотримання яких дозволяє останній стати суб'єктом цивільних правовідносин.

Ознаки юридичної особи:

- **організаційна єдність.** Виражається у підпорядкуванні органів управління, в регламентації відносин між його учасниками. Завдяки цьому стає можливим перетворити волю окремих організацій на єдність. Знаходить своє вираження у чіткій внутрішній структурі, у конкретному її членів на єдину волю юридичної особи в цілому, яка і виступає як єдиний суб'єкт права;

- **публічність виникнення і припинення.** Означає, що юридична особа – це організація, яка визнана такою особою державою;

- **майнова відокремленість** (економічна ознака). Полягає в її здатності володіти майном, відокремленим від майна власників, які створили цю організацію, від держави, від інших суб'єктів цивільного права, навіть тоді, коли насправді організація не володіє наявним майном на праві власності або на праві господарського відання чи оперативного управління;

- **самостійна майнова відповідальність.** Указує на те, що учасники (засновники) юридичної особи не відповідають за її зобов'язаннями, а юридична особа не відповідає за

зобов'язаннями перших. Іншими словами, кожна юридична особа самостійно несе цивільно-правову відповідальність за своїми зобов'язаннями належним їй на праві власності (закріпленим за нею) майном. Необхідною передумовою такої відповідальності є наявність у юридичної особи відокремленого майна. Виняток становлять випадки, прямо передбачені в законі (наприклад, повні товариства, товариства з додатковою відповідальністю);

- **виступ у цивільному обороті від свого імені.** Означає можливість саме для конкретної організації набувати і здійснювати цивільні права та нести цивільні обов'язки, а також виступати позивачем і відповідачем у суді. Кожна юридична особа має індивідуальне найменування і своє місце знаходження, що дозволяє відрізнити її від усіх інших організацій. Місце знаходження юридичної особи визначається місцем її державної реєстрації, а найменування – в установчих документах і містить вказівку на організаційно-правову форму, а для установ – на характер діяльності і також вноситься до Єдиного державного реєстру.

Всі перелічені ознаки тісно пов'язані між собою, деякі не знайшли закріплення у легальному визначенні, але визнати організацію юридичною особою можливо лише при наявності їх сукупності.

Значення юридичної особи:

- оформлення колективних інтересів;
- об'єднання капіталів і в той же час його відокремлення від майна засновників;
- обмеження підприємницького ризику;
- управління капіталами.

Різноманіття правового становища юридичних осіб потребує їх класифікації за різними ознаками:

- **за порядком створення** виокремлюють юридичні особи приватного права і юридичні особи публічного права (п.п. 2, 3 ст. 81 ЦК).

Юридичні особи **приватного права** – це організації, що створюються за волевиявленням приватних осіб, порядок створення, правовий статус, організаційно-правові форми яких встановлюються ЦК. Юридичні особи **публічного права** – це організації, що створюються розпорядчим актом Президента

України, органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування. Порядок утворення і правовий статус таких суб'єктів встановлюються Конституцією України та законами;

- **залежно від організаційно-правової форми** юридичні особи поділяють на товариства, установи та інші.

ЦК встановлює організаційно-правові форми тільки для юридичних осіб приватного права (ст. ст. 83, 84, 85). **Товариство** – це організація, створена шляхом об'єднання осіб (учасників), які мають право участі у цьому товаристві (ч. 2 ст.83 ЦК). Товариство може бути створено і однією особою, якщо інше не встановлене законом. Товариства поділяються на непідприємницькі і підприємницькі. **Непідприємницькі товариства** – це товариства, які не мають на меті одержання прибутку для його наступного розподілу між учасниками (ч. 1 ст. 75 ЦК). Непідприємницькі товариства можуть функціонувати у формі об'єднань громадян. **Підприємницькі товариства** – це юридичні особи, які створюються виключно як господарські товариства або виробничі кооперативи і котрі здійснюють підприємницьку діяльність з метою одержання прибутку та наступного його розподілу між учасниками (ст. 84 ЦК). На відміну від непідприємницьких товариств, щодо яких закон не встановлює виключного переліку, господарські товариства разом з виробничим кооперативом об'єднуються у **шість видів: повне товариство; командитне товариство; товариство з обмеженою відповідальністю; товариство з додатковою відповідальністю; акціонерне товариство; виробничий кооператив. Установи** – це організації, створені однією або кількома особами (засновниками), які не беруть участі в управлінні цією організацією, шляхом об'єднання (виділення) їхнього майна для досягнення мети, визначеної засновниками;

- **залежно від шляху створення** розрізняють створення об'єднанням осіб (учасників), об'єднанням майна (капіталів), виділенням майна, об'єднанням осіб і капіталу;

- **залежно від мети створення і діяльності** згруповують у підприємницькі та непідприємницькі. **Підприємницькі** переслідують основну мету – одержання прибутку та розподіл його між учасниками. Фінансуються вони за рахунок вкладів

учасників (господарські товариства), пайових внесків членів (виробничі кооперативи) та доходів, отриманих у процесі підприємницької діяльності, інших джерел. **Непідприємницькі** – не мають за основу мету одержання прибутку для його наступного розподілу між учасниками. Вони створюються насамперед для задоволення певних потреб дестинаторів (третіх осіб) або своїх духовних чи інших інтересів. Діяльність таких юридичних осіб фінансується або за рахунок майна, переданого засновниками, або за рахунок внесків і пожертвувань;

- **залежно від способу створення** класифікують на ті, що створюються у нормативно-явочному порядку та у розпорядчому порядку;

- **залежно від виду установчих документів** виокремлюють таких, що мають статут, засновницький договір, установчий акт, одноособову заяву (меморандум);

- **залежно від прав, які засновники (учасники, члени) можуть мати** щодо юридичної особи або її майна, засновників поділяють на таких, що мають корпоративні права (господарські товариства, кооперативи), не мають майнових прав, але мають членські права (творчі спілки, релігійні та благодійні організації), інші речові права на майно (державні акціонерні товариства);

- **за організаційними ознаками** юридичні особи згруповують у прості і складні. **Прості** виникають на базі власності фізичних осіб, на основі власності фізичних та юридичних осіб, на базі власності держави, коли учасник цивільних відносин відокремлює частку свого майна для створення юридичної особи. **Складні** виникають при об'єднанні декількох юридичних осіб (об'єднання споживчої і промислової кооперації, об'єднання, що створюють об'єднання фізичних осіб);

- **залежно від наявності економічної залежності** розрізняють головне і залежне (господарське товариство, ст. 118 ЦК). До недавнього часу вважалось, що відносини залежності виникають між суб'єктами цивільного обороту лише на підставі укладення договорів і припиняються належним їх виконанням. В умовах ринку перетворення юридично самостійних суб'єктів права на економічно залежних може виникати і з інших підстав. **Термін “афілійовані особи”** визначає взаємовідносини між двома або

більшим колом суб'єктів господарювання, які засновані на різних формах залежності та контролю;

- за **особливостями правового становища** виділяють національні юридичні особи (резиденти), які створені і діють відповідно до законодавства України. Іноземні (нерезиденти), які також здійснюють на території України господарську діяльність, але створені за законодавством, відмінним від законодавства України.

Створення юридичної особи – це багатостадійний процес, який закріплюється чинним законодавством і становить систему фактичних та юридичних дій засновників (учасників) і державних органів.

Розрізняють такі способи утворення юридичної особи:

- **розпорядчий**, який полягає у тому, що рішення (розпорядження) про створення юридичної особи публічного права приймає компетентний орган державної влади або місцевого самоуправління, а про юридичну особу приватного права – власник або уповноважена ним особа;

- **нормативно-явочний** (явочно-нормативний, реєстраційний), який передбачає наявність нормативного акта загального характеру, регламентує порядок утворення та діяльності певного виду юридичної особи. Виконання передбачених в такому акті вимог дає право визнання за таким утворенням статусу юридичної особи приватного права, і державний орган не може відмовити їй у реєстрації;

- **дозвільний**, пов'язаний з необхідністю отримання попереднього дозволу (згоди) від органів публічної влади чи підприємства (Антимонопольного комітету України);

- **договірний**, шляхом укладення договору між її засновниками (господарські асоціації, концерни та інші об'єднання підприємств).

Незалежно від порядку утворення всі юридичні особи розробляють і затверджують **установчі документи**, які є юридичною підставою їх діяльності:

- розпорядчий акт, статут (положення);
- установчий договір і статут;
- протокол зборів тощо.

Юридична особа вважається **створеною з дня її державної реєстрації**. Порядок та умови державної реєстрації всіх юридичних осіб незалежно від їх організаційно-правової форми, форми власності та підпорядкування регламентовані Законом України “Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців” від 15 травня 2003 р.

Визнання організації юридичною особою означає одночасно і визнання за нею цивільної правосуб’єктності.

Правосуб’єктність юридичної особи – це наявність у неї якостей суб’єкта права, тобто правоздатності і дієздатності. Правосуб’єктність юридичної особи виникає з моменту її реєстрації, тобто і правоздатність, і дієздатність виникають одночасно з моменту утворення суб’єкта.

Правоздатність юридичної особи – це здатність мати цивільні права і обов’язки. Організація може володіти як майновими, так і особистими немайновими правами (ст. 94 ЦК).

Прийнято розрізняти правоздатність:

- **загальну (універсальну)**, яка означає можливість для суб’єкта права мати будь-які цивільні права і обов’язки, необхідні для здійснення будь-яких видів діяльності. Саме таку правоздатність мають юридичні особи приватного права, вони здатні мати такі ж цивільні права та обов’язки, як і фізична особа, крім тих, які за своєю природою можуть належати лише людині (ст. 91 ЦК);

- **спеціальну (обмежену)**, яка припускає наявність лише таких прав і обов’язків, що відповідають меті діяльності суб’єкта і прямо зафіксовані в його засновницьких документах. Разом з тим не виключається можливість встановлення для організації спеціальної правоздатності. Вона встановлюється або через закон, або через пряму вказівку про це в засновницьких документах. За загальним правилом, такий обсяг правоздатності мають юридичні особи публічного права.

Цивільна правоздатність юридичної особи може бути обмежена тільки за рішенням суду.

Дієздатність юридичної особи – це здатність організації своїми власними діями набувати цивільних прав та обов’язків, здійснюючи їх через свої органи.

Розрізняють такі органи юридичної особи: одноособові (президент, директор, ректор, начальник) та колегіальні (правління, дирекція, рада, колегія); ті, що обираються, та ті, що призначаються; керівні та структурні, залежно від повноважень.

У випадках, встановлених законом, юридична особа може діяти і через своїх учасників (ч. 2 ст.92, ст.ст. 122, 136 ЦК).

Юридична особа може мати потребу в постійному здійсненні яких-небудь дій і за межами свого основного знаходження. З цією метою вона має право створити у іншому місці свій відособлений підрозділ у вигляді філії або представництва (ст. 95 ЦК). **Філія** – це відособлений підрозділ юридичної особи, який розміщений за межами місцезнаходження організації і здійснює всі або частину її функцій. Іншими словами, філія займається тією ж діяльністю, що і юридична особа, але одночасно може здійснювати і функції її представництва. **Представництво** – це відособлений підрозділ юридичної особи, який розміщений за межами організації, здійснює представницькі функції і захист інтересів організації. **Філії і представництва не є юридичними особами.**

Для здійснення представницьких і інших юридичних функцій від імені юридичної особи остання повинна видати **довіреність** призначеному нею керівнику (директору) свого представництва або філії, т. з. конкретній фізичній особі (оскільки видати довіреність своєму підрозділу, інакше кажучи, вступити з ним в цивільно-правові відносини неможливо через відсутність у підрозділу цивільної правосуб'єктності). Керівник представництва або філії на підставі виданої йому довіреності діє від імені і на користь юридичної особи (а не “від імені” філії або представництва).

Загальні засади припинення юридичної особи передбачаються статтями 104-112 ЦК. Припинення існування юридичної особи відбувається шляхом правонаступництва або ліквідації.

Правонаступництво передбачає виникнення на основі юридичної особи однієї або більше юридичних осіб. **Правонаступництво** – це спосіб передавання всього свого майна, прав та обов'язків однією юридичною особою іншим юридичним особам - правонаступникам, що може відбуватися у **таких формах** зміни статусу юридичної особи:

- **злиття** декількох юридичних осіб в одну юридичну особу, до якої переходять всі права та обов'язки останніх;

- **поділ** однієї юридичної особи на декілька самостійних юридичних осіб означає, що все майно на підставі роздільного акта (балансу) поділяється на відповідні частки майна та відповідні права і обов'язки юридичної особи, що припиняє свою діяльність, і переходить до створених юридичних осіб;

- **приєднання** однієї або декількох юридичних осіб до іншої юридичної особи тягне одночасно перехід до останньої всіх їх прав і обов'язків;

- **зміна організаційно-правової форми** передбачає перехід всього майна, всіх прав та обов'язків попередньої юридичної особи до нової юридичної особи.

Порядок припинення осіб у формі правонаступництва передбачається:

- **добровільний** – за рішенням його учасників або органу юридичної особи, уповноваженого на це установчим документом;

- **примусовий** – за рішенням суду чи відповідних органів державної влади;

- **одержання згоди** відповідних органів державної влади.

Ліквідація – це така форма припинення діяльності юридичної особи, яка не передбачає перехід прав і обов'язків у порядку правонаступництва до інших юридичних осіб, оскільки сама юридична особа, а звідси також її права та обов'язки ліквідуються.

Порядок ліквідації розрізняють:

- **добровільний** – такий, коли юридична особа припиняє свою діяльність за рішенням учасників або органу особи, уповноваженої на це установчим документом (закінчення строку, на який створювалася юридична особа);

- **примусовий** – провадиться на підставі рішення суду (про визнання недійсними установчих документів про створення юридичної особи), рішення господарського суду (про визнання юридичної особи банкрутом).

Юридична особа є такою, що припинилася, з дня внесення до Єдиного державного реєстру запису про її припинення.

Правочини

Правочином є дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків (ч. 1 ст. 202 ЦК).

Правочин характеризується такими **ознаками**:

- це **вольовий акт**, тобто усвідомлена дія осіб. Цією ознакою він відрізняється від такого юридичного факту, як подія, настання або ненастання якої не залежить від волі осіб;

- це **правомірні дії**. Презумпція правомірності правочину закріплена ЦК, згідно з яким передбачається, що правочин є правомірним, якщо його недійсність прямо не встановлена законом або якщо він не визнаний судом недійсним (ст. 204 ЦК). За даною ознакою правочини відрізняються від правопорушень;

- це дії, **спеціально спрямовані** на досягнення певного правового результату, що відрізняє його від такого юридичного факту, як вчинок, які також викликають правові наслідки незалежно від того, чи була в особи мета досягнення такого результату;

- це дії суб'єктів цивільного (приватного) права, які є завжди **рівними особами**. Можливість вчинення ними правочинів – є елементом змісту їх цивільної дієздатності. За цією ознакою правочини відрізняються від актів органів державної влади, органів влади АРК та органів місцевого самоврядування, останні вчиняються, як правило, з наміром викликати адміністративно-правові наслідки.

Відповідно до підстав класифікації розрізняють такі види правочинів.

Залежно від кількості осіб, волевиявлення яких є необхідним і достатнім для вчинення правочину:

- **одностороннім** правочином є дія однієї сторони, яка може бути представлена однією або декількома особами (ч. 3 ст. 202 ЦК);

- **двостороннім чи багатостороннім** правочином є погоджена дія двох чи більше сторін (ч. 4 ст. 202 ЦК). Двосторонні правочини – договори. Багатосторонній правочин – різновид договору, в якому є щонайменше три сторони.

Залежно від того, чи відповідає обов'язку однієї із сторін зустрічний обов'язок надати певне благо іншій, правочини поділяються на:

- **відплатні**, в якому обов'язку однієї сторони вчинити певну дію відповідає зустрічний обов'язок іншої сторони з надання певного блага. Мова йде про двосторонні правочини;

- **безвідплатні**, в яких ніякий майновий еквівалент не передбачається ні законом, ні договором. Це односторонні правочини.

Залежно від моменту укладення правочину розрізняють:

- **консенсуальні**, такі, що вважаються укладеними з моменту досягнення сторонами згоди щодо їх істотних умов. Наступна передача речі свідчить вже про їх виконання. Значна більшість правочинів, передбачених ЦК, є консенсуальними;

- **реальні** – вважаються укладеними з моменту передачі речі. Сторонам недостатньо погодити в належній формі його істотні умови.

Залежно від значення підстав правочину для його дійсності розрізняють:

- **каузальні**, в яких підстави мають особливе значення, оскільки від них залежить їх дійсність. Їх підстави повинні бути наявними, законними та здійсненими. Через відсутність підстави правочину або невідповідність її закону правочин визнається недійсним. Переважна більшість правочинів, які містяться у ЦК, є каузальними;

- **абстрактні**, в яких підстава правочину прямо не виражена і не має значення для їх дійсності. Такі правочини абстрагуються від їх підстав.

До окремих видів правочинів слід виділити: **строкові**, правочини, щодо яких правові наслідки пов'язуються з настанням певної обставини (умовою), **фідуціарні** та **біржові** правочини.

Залежно від того, що служить підставою виникнення, зміни і припинення прав і обов'язків – строк або настання якої-небудь умови, правочини діляться на строкові та умовні.

Строкові – це такі правочини, в яких визначається або момент, з якого вони набувають чинності, або момент, з котрого вони втрачають чинність. Строк, який сторони визначили як момент виникнення у них прав і обов'язків, називається **відкладальним**. Якщо права і обов'язки виникли негайно, але по закінченні певного строку вони повинні припинитися, то такий строк називається **скасувальним**. **Безстроковими** є правочини, у

яких не вказується момент, з якого вони втрачають дію. Строк у правочині необхідно відрізнити від умови. Строк – певний проміжок часу, який на відміну від умови завжди настане у майбутньому і мине.

Умовні – це такі правочини, у яких виникнення, зміна або припинення прав і обов'язків поставлені в залежність від настання певної обставини (ст. 212 ЦК). Обставинами (умовами) можуть бути як **дії**, так і **події**, але вони повинні відповідати таким **вимогам**: не повинні існувати в момент укладення правочину; в момент укладення правочину його сторонам повинно бути невідомо, настануть чи не настануть вони у майбутньому; не можуть суперечити закону та моральним засадам суспільства.

Фідуціарні правочини – це ті, що базуються на особливо довірчих відносинах між суб'єктами, які їх вчиняють. За загальним правилом (ст. 525 ЦК), одностороння відмова від виконання зобов'язання не допускається, фідуціарний правочин надає таку можливість кожній із сторін (довіритель або повірений мають право відмовитися від договору в будь-який час).

Біржовим визнається правочин купівлі-продажу, поставки та обміну товарів, допущених до обігу на товарній біржі, укладений членами біржі або їх представниками (брокерами). Правочин вважається укладеним з моменту його реєстрації на біржі і не підлягає нотаріальному посвідченню.

Дійсність правочину – це визнання за ним властивостей юридичного факту, що породжує правовий наслідок, до якого прагнули суб'єкти правочину при його вчиненні. **Під умовами дійсності** правочину розуміють передбачені законом сукупності вимог, яким повинен відповідати будь-який правочин (ст. 203 ЦК).

Умови дійсності правочину:

- законність складу правочину;
- здатність фізичних та юридичних осіб до вчинення правочинів;
- відповідність волі та волевиявлення;
- обов'язковість реального настання правових наслідків, зумовлених укладеним правочином;

- обов'язковість відповідності будь-яких правочинів, що вчиняються батьками (усиновлювачами), правам і інтересам їх малолітніх, неповнолітніх та непрацездатних дітей;

- обов'язковість вчинення правочину у формі, встановленій законом.

Формою правочину є спосіб фіксування волевиявлення осіб, що вчинили правочин.

Форма правочину залежить від: суб'єктного складу правочину; предмета правочину; ціни правочину; строку, на який правочин укладається; конкретного виду правочину; прямих вказівок закону на форму конкретного правочину.

Чинне законодавство допускає **укладення правочинів**:

- шляхом вчинення **конклюдентних** дій, тобто дій, які свідчать про бажання однієї сторони укласти договір на умовах, запропонованих іншою стороною. Такий правочин вважається вчиненим, якщо поведінка сторін засвідчує їх волю до настання відповідних правових наслідків (ч. 2 ст. 205 ЦК);

- шляхом **мовчання** у випадках, встановлених договором або законом (ч. 3 ст. 205 ЦК);

- в **усній** (словесній) формі. За загальним правилом, в усній формі можуть вчинятися правочини, які повністю виконуються сторонами у момент їх вчинення (ч. 1 ст. 206 ЦК). Вона застосовується в усіх випадках, коли для певного виду правочину закон не передбачає іншої форми;

- у **простій письмовій** формі, згідно зі ст. 208 ЦК, належить вчиняти правочини, щодо яких законом або іншими нормативно-правовими актами вимагається така форма, а також правочини, що вчиняються юридичними особами;

- у **письмовій нотаріально посвідченій** формі здійснюються правочини, згідно з ч.1 ст. 209 ЦК, лише у випадках, встановлених законом або домовленістю сторін;

- **державна реєстрація** правочину – це публічно-правовий засіб забезпечення стабільності та прозорості обігу майна, який набуває ознак юридичного факту і входить у випадках, передбачених законом, до фактичного складу, що породжує цивільні права та обов'язки. Вказаній реєстрації правочини підлягають лише у випадку, встановленому законом (ч. 1 ст. 210 ЦК).

Правові наслідки **порушення форми** правочину:

- за загальним правилом, порушення встановленої законом форми правочину має наслідком не недійсність правочину, а неможливість посилання на свідчення свідків у суді (ст. 218 ЦК);

- порушення встановленої законом простої письмової форми правочину має наслідком його недійсність лише в тому випадку, якщо це прямо передбачено законом;

- недотримання вимоги закону про письмову нотаріально посвідчену форму правочину (договору), як правило, має наслідком його нікчемність.

Місце вчинення правочину, за загальним правилом, визначається у самому правочині. Якщо у правочині останнє не вказане, то місцем вчинення одностороннього правочину є місце вираження волі сторін, а місцем вчинення дво- або багатостороннього правочину (договору) є місце проживання фізичної особи або місцезнаходження юридичної особи, яка зробила пропозицію укласти договір, якщо інше не встановлено законом (ст.ст. 211, 647 ЦК).

Законодавець у ст. 214 ЦК передбачає, що особа, яка вчинила односторонній правочин, має **право відмовитися** від нього, якщо інше не встановлено законом. Особи, які вчинили двосторонній чи багатосторонній правочин (договір), мають на це ж право тільки за згодою сторін.

Згідно з ЦК, **підставою недійсності** правочину є недотримання стороною (сторонами) будь-якої із загальних вимог, дотримання яких необхідне для його чинності, крім вимоги щодо форми правочину (ч. 1 ст. 215).

ЦК закріплює поділ **недійсних правочинів на нікчемні та оспорювані**.

Нікчемним правочином є правочин, недійсність якого встановлена законом (ч. 2 ст. 215 ЦК). Такий правочин не породжує передбачених законом правових наслідків і, за загальним правилом, визнання його недійсним в суді не вимагається, крім випадків, передбачених законом.

До **нікчемних** відносять правочини:

- вчинені з **порушенням обов'язкової** простої письмової та письмової нотаріально посвідченої форми (ст.ст. 218-220 ЦК);

- вчинені **малолітньою** особою за межами її цивільної дієздатності, крім випадку, коли вчинення такого правочину згодом було схвалено батьками (усиновителями), опікуном (ст. 221 ЦК);

- вчиненні **без дозволу** органу опіки та піклування у випадках, коли така згода є обов'язковою, крім випадку, якщо судом буде встановлено, що такий правочин відповідає інтересам підопічного (ст. 224 ЦК);

- вчинені **недієздатною** фізичною особою, крім випадку, коли такий правочин схвалено опікуном чи доведено, що він вчинений на користь недієздатної особи (ст. 226 ЦК);

- що порушують **публічний порядок**, тобто правочини, спрямовані на порушення конституційних прав і свобод людини, знищення майна фізичної чи юридичної особи, держави, незаконне заволодіння ним (ст. 228 ЦК);

- **удавані** (ч. 1 ст. 235 ЦК). **Удаваним** є правочин, який вчинено сторонами для приховання іншого правочину, який вони насправді вчинили;

- **фіктивні** правочини (ст. 234 ЦК). **Фіктивний** правочин – це правочин, укладений без наміру створення правових наслідків. На відміну від загального правила, фіктивні правочини визнаються недійсними судом.

Оспорювані правочини є правочини, недійсність яких **прямо не встановлена законом**, але якщо заінтересована особа оспорує такий правочин, він може бути визнаний судом недійсним (ч. 3 ст. 215).

На відміну від нікчемного, оспорюваний правочин в момент вчинення породжує для його сторін цивільні права та обов'язки, а тому є дійсним. Проте порушення умов дійсності правочинів в момент вчинення зумовлює можливість оспорення їх заінтересованою особою і винесення судом рішення про їх недійсність.

Розрізняють такі **види оспорюваних** правочинів:

- вчинений неповнолітньою особою **від 14 до 18** років за межами її цивільної дієздатності (ст. 222 ЦК). За позовом заінтересованої особи такий правочин може бути визнаний судом недійсним;

- вчинений фізичною особою, **цивільна дієздатність** якої **обмежена**, за межами її цивільної дієздатності (ст. 223 ЦК). Правочин, вчинений такою особою без згоди піклувальника, може бути або згодом схвалений, або оспорений;

- вчинений дієздатною особою, яка у момент його вчинення **не усвідомлювала значення своїх дій** та (або) ними **не могла керувати**. Такий правочин може бути визнаний недійсним за позовом цієї особи, а в разі її смерті – за позовом інших осіб, чий цивільні права або інтереси порушені (ч. 1 ст. 225 ЦК);

- вчинений юридичною особою, який вона **не мала права вчиняти** (ст. 227 ЦК). Правочин юридичної особи, вчинений нею без відповідного дозволу (**ліцензії**), може бути визнаний судом недійсним;

- вчинений під впливом **помилки** (ст. 229 ЦК). Правочин може бути визнаний недійсним за позовом особи, яка помиляється, лише у випадках помилки щодо обставин, які мають істотне значення. Це може бути помилка в праві, предметі, змісті, суб'єктному складі тощо;

- вчинений під впливом **обману** (ст. 230 ЦК). Обман може бути здійснено як шляхом вчинення активних дій, так і шляхом бездіяльності;

- вчинений під впливом **насильства** (ст. 231 ЦК). Правочин може бути визнаний судом недійсним, якщо буде доведено, що воля особи була спотворена від впливу фізичного чи психічного тиску;

- вчинений в результаті **зловмисної домовленості** представника однієї сторони з другою стороною (ст. 232 ЦК). Суд може визнати правочин недійсним лише у випадку умисної змови представника однієї сторони з іншою;

- вчинений під впливом **тяжкої обставини** (ст. 233 ЦК). Такі правочини особа змушена була укласти на вкрай не вигідних для неї умовах у зв'язку з обставинами, які склалися.

Правочин **вважається недійсним з моменту його вчинення** (ч. 1 ст. 236 ЦК). Це правило є загальним і стосується як нікчемних, так і оспорюваних правочинів.

Правові **наслідки визнання правочину недійсним** пов'язані з правовою часткою отриманого за правочином (майна, грошей тощо). ЦК у ч. 2 та ч. 3 ст. 216 закріпив загальні наслідки

недійсності правочину. Суть їх полягає у тому, що кожна із сторін недійсного правочину зобов'язана повернути другій стороні у натурі все те, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування. Отже, йдеться **про повернення обох сторін у первісний стан**, який мав місце до виконання сторонами правочину. Такі майнові наслідки недійсності правочину йменуються **двосторонньою реституцією**.

Крім того, коли недійсним правочином завдано **збитків чи заподіяна моральна шкода сторонам або третій особі, вони підлягають відшкодуванню винною стороною**.

Для наслідків деяких видів недійсних правочинів можуть застосовуватися інші правила (ст.ст. 230-231 ЦК). У ЦК є низка спеціальних положень щодо правових наслідків недійсності лише **нікчемних правочинів**.

Недійсним на вищевизначених підставах може бути не тільки правочин у цілому, а й окрема його частина.

Представництво і довіреність

Представництво – це правовідношення, в якому одна сторона (представник) зобов'язана або має право вчинити правочин від імені другої сторони, яку вона представляє (ч. 1 ст. 237 ЦК).

Представництво характеризується такими ознаками:

- цивільні права та обов'язки належать одній особі, а здійснюються безпосередньо іншою;
- представник вчиняє певні юридичні дії (вчинення фактичних дій представництвом не охоплюється);
- представник діє не від свого імені, а від імені іншої особи;
- представник діє виключно в межах наданих йому повноважень;
- правові наслідки настають не для представника, а для особи, яку він представляє.

Представництво в цивільному праві слід відрізнити від судового або процесуального, метою якого є захист представником у суді інтересів тієї чи іншої сторони.

Підстави виникнення та **види** представництва:

- **добровільне** або **договірне**, що виникає на підставі договору. Згода представника виражена в договорі або безпосередньо в довіреності;

- **законне і обов'язкове**, яке виникає у випадках, коли і представник, і межі його повноважень встановлюються законом (ЦК, СК тощо), незалежно від волі особи, яку представляють;

- **статутне**, яке виникає на підставі **акта органу юридичної особи**, коли представник діє від імені і в інтересах юридичної особи, яку він представляє, у межах, визначених змістом розпорядчого акта її органу. У випадках, передбачених законом, юридичну особу у цивільних відносинах можуть представляти її учасники (ч. 2 ст. 92 ЦК).

Різновидом добровільного представництва є комерційне представництво. Комерційний представник – це особа, яка постійно та самотійно виступає від імені підприємців при укладенні ними договорів у сфері підприємницької діяльності (ч. 1 ст. 243 ЦК). Комерційними представниками можуть бути юридичні особи або фізичні особи – підприємці.

Довіреність – це письмовий документ, що видається особою, яку представляють (довірителем), іншій особі (представнику) для представництва перед третіми особами. Довіреність за своєю природою є **односторонній правочин**, який фіксує межі повноважень представника, що діючи на підставі довіреності, створює права та обов'язки безпосередньо для довірителя.

За обсягом повноважень розрізняють такі види довіреностей:

- **разова** – на укладення одного правочину. Після здійснення дій представника, пов'язаних з його укладенням, разова довіреність втрачає силу;

- **спеціальна** – на здійснення юридичних дій або правочинів певного типу;

- **загальна (генеральна)** – уповноважує представника на вчинення широкого кола правочинів та пов'язаних з ними юридичних дій.

Довіреність як і будь-який інший правочин, має відповідати всім вимогам їх **дійсності**:

- **форма** довіреності повинна відповідати формі, в якій, відповідно до закону, має вчинятися правочин (ч. 1 ст. 245 ЦК). Нотаріальному посвідченню підлягає також довіреність, що видається у порядку передоручення. Положення ЦК визначають і інші вимоги до форми довіреності;

- наявність у довіреності **обов'язкових відомостей** (реквізитів), а саме, дати її вчинення, підпису довірителя, печатки юридичної особи. **Строк дії** довіреності визначається її змістом. Якщо строк довіреності не встановлений, вона зберігає чинність до її припинення (ч. 1 ст. 247 ЦК). Довіреність без дати **видачі є нікчемною**.

Згідно зі ст. 248 ЦК, встановлені такі **підстави припинення представництва за довіреністю**:

- закінчення строку довіреності;
- скасування довіреності особою, яка її видала;
- відмова представника від вчинення дій, що були визначені довіреністю;

- припинення як юридичної особи, яка видала довіреність, так і довіреної особи;

- смерть, оголошення померлою, визнання недієздатною або безвісно відсутньою, обмеження цивільної дієздатності як особи, яка видала довіреність, так і довіреної особи.

При припиненні довіреності представник зобов'язаний негайно повернути довіреність довірителю.

Тема 2

ПРАВО ВЛАСНОСТІ ТА ІНШІ РЕЧОВІ ПРАВА

Право власності: поняття, набуття та припинення

Речові права – це права, що забезпечують задоволення інтересів власника шляхом безпосереднього впливу на річ, яка перебуває у сфері його господарювання.

Головне місце в системі речових прав посідає право власності, оскільки право власності – це право на свою річ, тому

воно і породжує повне панування над річчю. Право власності є центральним інститутом будь-якої цивільно-правової системи.

ЦК у ст. 316 закріплює **поняття права власності** як право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб.

Термін “право власності” у цивільному праві використовується у двох значеннях: в об’єктивному і в суб’єктивному.

Право власності в об’єктивному розумінні – це сукупність цивільно-правових норм, які регулюють відносини щодо набуття, володіння, користування та розпорядження матеріальними благами, що існують в суспільстві. **Право власності в суб’єктивному розумінні** становлять такі правомочності – право володіння, користування і розпорядження.

В ЦК не врегульовуються так звані **форми власності**, які є економічною, а не правовою категорією, внаслідок чого не може йтися про систему права власності, що складається з таких його форм, як приватна, колективна, державна та комунальна. Такий поділ є неприпустимим тому, що не існує її окремих правових режимів, адже Конституцією визначається рівність усіх суб’єктів права власності. Однак це не виключає існування специфіки в набутті, здійсненні та припиненні тими чи іншими суб’єктами права власності на те чи інше майно

Відповідно до ст. 318 ЦК **суб’єктами** права власності є український народ та інші учасники цивільних відносин, визначені ст. 2 цього кодексу, а саме:

- суб’єкти **приватного права** (приватні фізичні та юридичні особи, без поділу на суб’єктів приватної і колективної власності);
- суб’єкти **публічного права** (державна Україна, АРК, територіальні громади, іноземні держави та юридичні особи публічного права).

Об’єктом права власності є майно. **Майном** як особливим об’єктом вважаються окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов’язки (ст. 190 ЦК).

ЦК передбачається **можливість обмежень видів майна**, яке не може перебувати у власності. Ці обмеження стосуються тільки фізичних та юридичних осіб і можуть встановлюватися лише законом.

Зміст права власності полягає у визначенні правомочностей, що надаються законом суб'єкту права власності, та обов'язків, що покладаються законом як на самого носія права власності, так і на третіх осіб.

Правомочності власника прийнято характеризувати через складові поняття суб'єктивного цивільного права:

- **право володіння** – це право фактичного, фізичного та господарського панування особи над річчю, воно полягає у можливості особи безпосередньо тримати належну їй річ у себе. Володіючи річчю, власник ставиться до неї як до своєї, йому належної;

- **право користування** – це право на отримання з речі її корисних властивостей, привласнення плодів та прибутків, що приносяться річчю;

- **право розпорядження** – це право власника визначити юридичну частку майна – встановити різні конкретні правовідносини з третіми особами з приводу майна, що йому належить, припинити, чи обмежити своє право власності.

Обов'язки власника встановлюються законом, договором, судовим рішенням (тягар утримання майна як обов'язок власника (ст. 322 ЦК).

Підстави набуття права власності – це передбачені законом юридичні факти, за наявності яких особа набуває майно, стає його власником.

В науці цивільного права існують **класифікації** способів набуття права власності на первісні й похідні та загальні й спеціальні.

Первісними підставами є такі, за яких право власності на річ виникає у суб'єкта вперше або незалежно від права попереднього власника на цю річ.

До первісних способів набуття права власності належать: виготовлення або створення нової речі (виробництво); переробка речі (специфікація); привласнення загальнодоступних дарів природи; знахідка; скарб; бездоглядні домашні тварини; набуття права власності на річ за набувальною давністю, тобто по закінченні певного часу, особою, яка відкрито, добросовісно і безперервно володіла чужою річчю.

Похідними способами набуття права власності вважаються такі, за яких право власності у суб'єкта виникає внаслідок волевиявлення попереднього власника (купівля-продаж, поставка, контрактація, дарування, міна та інші договори із передачі майна у власність, а також спадкування за заповітом).

Залежно від того, чи відносяться способи набуття права власності до всіх власників, їх поділяють на:

- загальні (загальноцивільні), якщо має місце набуття майна у власність будь-якою особою;

- спеціальні застосовуються лише для набуття права власності окремими суб'єктами (конфісковане майно переходить у власність держави безоплатно (ч.2 п.1 ст. 354 ЦК)).

Особливим способом набуття права власності є приватизація державного майна.

Момент виникнення права власності у набувача має суто практичне значення. Саме з цього моменту власник має можливість здійснювати свої правомочності щодо володіння, користування та розпорядження належним йому майном. Саме власник несе відповідальність за збитки, якщо річ знищена без вини конкретної особи (повінь, землетрус, блискавка). З моменту виникнення права власності особа може захищати свої порушені права у судовому порядку та іншими дозволеними законом способами. З настанням цього факту пов'язані такі важливі правові наслідки, як визначення частки плодів і доходів, можливість звернення стягнень за рішенням суду на конкретне майно та ін.

Момент виникнення права власності розглядається стосовно похідних та первісних способів набуття права власності. Відповідно до ч. 2 ст. 334 ЦК право власності у набувача майна за договором виникає з моменту передання майна, якщо інше не встановлено договором або законом. Переданням майна є його вручення однією особою іншій з наміром перенести право власності.

Зайвою є передача, коли: набувач вже володіє річчю у процесі приватизації (державна юридична особа перетворюється на акціонерне товариство); річ, яку відчужує власник, перебуває у іншої особи, і тому фактично власник поступається правом на позов.

Способами передачі є:

- вручення речі як фізичний акт, яким здійснюється перенесення володіння самими речами;
- здавання речей на пошту, перевізникові, організації зв'язку тощо для відправлення, пересилання набувачеві майна, відчуженого без зобов'язання доставки;
- вручення коносаменту або іншого товарно-розпорядчого документа на майно;
- нотаріального посвідчення договору;
- набрання законної сили рішення суду про визнання договору, не посвідченого нотаріально дійсним;
- державна реєстрація договору. Це стосується передусім прав на нерухоме майно. Наслідком державної реєстрації права власності на нерухомість є видача свідоцтва.

Право власності на окремі види майна обов'язково має підтверджуватися відповідними **правовстановлювальними документами** (договір купівлі-продажу, міни, дарування, довічного утримання, посвідчені нотаріусом; свідоцтво про право на спадщину, видане державним нотаріусом; свідоцтво про придбання об'єктів нерухомого майна з публічних торгів, видане державним та приватним нотаріусом; рішення суду про визнання права власності на об'єкти нерухомого майна; мирова угода, затверджена ухвалою суду, тощо). В договорі сторони можуть відійти від загального правила і визначити інший момент переходу права власності.

Право власності виникає **при первісних** способах:

- за набувальною давністю: із закінченням встановленого строку або з моменту державної реєстрації нерухомого майна (абз. 3 ст. 344 ЦК);
- при створенні нової речі – у момент її створення;
- на новостворене нерухоме майно (будівлі споруди тощо) – з моменту завершення будівництва (створення майна) (ч. 2 ст. 331 ЦК); з моменту його прийняття до експлуатації; з моменту державної реєстрації;
- на самочинне будівництво – з набрання законної сили рішення суду (ст. 376 ЦК).

Підстави припинення права власності, які містяться у ч. 1 ст. 346 ЦК, можуть бути поділені на такі групи:

- випадки, коли припинення права власності у однієї особи передбачає водночас виникнення права власності у іншій особі як за похідними підставами, так і за первісними, тобто виникає правонаступництво (відчуження власником свого майна, реквізиція, конфіскація);

- випадки, коли право на річ припиняється без його виникнення у іншій особі, тобто без правонаступництва (знищення майна, використання речі);

- випадки, що залежать від волі власника (відчуження свого майна, відмова від права власності);

- такі, що не залежать від волі власника (націоналізація, конфіскація, реквізиція).

Випадкове знищення, пошкодження речі – це знищення речі або її пошкодження за **відсутності вини** з боку будь-яких осіб. **Ризик** випадкового знищення та випадкового пошкодження (псування) майна **несе його власник**, якщо інше не встановлено договором або законом (ст. 323 ЦК). Тобто всі невігідні наслідки в цьому випадку покладаються на власника незалежно від того, чи фактично володів він на цей момент тим чи іншим майном, перебувало воно в нього в користуванні чи ні. Водночас ця норма має диспозитивний характер, тобто сторони мають право по-іншому визначати, на кого покладаються збитки в разі випадкового знищення речі.

Право спільної власності

Відповідно до ч. 1 ст. 355 ЦК майно, що є у власності **двох або більше осіб** (співвласників), належить їм на праві **спільної власності** (спільне майно). Право спільної власності не створює окремого його різновиду. Майно фізичним та юридичним особам належить на праві приватної власності, державі – на праві державної власності тощо.

Право спільної власності характеризується: наявністю єдиного об'єкта (отримання у спадщину неподільних речей); множинністю суб'єктів.

Законодавець передбачає **два види спільної власності**.

Спільна часткова – це власність двох чи більше осіб із визначенням часток кожної з них у праві власності (ч. 1 ст.356 ЦК).

Частки у праві власності на річ є ідеальними, визначаються арифметично, вважаються рівними, якщо інше не встановлено за домовленістю співвласників або законом. Ідеальна частка має відповідати реальній частці. Реальна частка – це частка майна в натурі. Співвласники здійснюють право спільної часткової власності за згодою між ними (ч. 1 ст. 358 ЦК). Основною рисою, притаманною спільній частковій власності, є визначення часток співвласників у праві на майно. Це дає змогу співвласнику за власним бажанням, за вимогою інших осіб вийти з відносин спільної часткової власності (ст.ст. 364, 365, 367 ЦК). Співвласник має також право самостійно розпорядитися своєю часткою у праві спільної часткової власності (продати, подарувати, обміняти, передати у спадок тощо). У разі продажу частки у праві спільної часткової власності співвласник зобов'язаний письмово попередити про це інших співвласників, зазначити ціну та умови продажу. Якщо учасники спільної часткової власності відмовляться від свого переважного права щодо нерухомого майна протягом одного місяця, а щодо рухомого – протягом 10 днів з дня одержання повідомлення, продавець має право продати свою частку будь-якій особі.

Спільна сумісна власність – це власність двох і більше осіб без визначення часток кожної з них у праві власності на майно (ч. 1 ст. 368 ЦК).

Спільна сумісна власність відрізняється від спільної часткової тим, що її учасники не мають наперед визначених часток в праві на спільне майно. В ній право кожного із співвласників рівною мірою поширюється на все спільне майно.

Частка кожного із співвласників визначається тільки при **припиненні** спільної сумісної власності в разі: **виділу** з майна частки одного зі співвласників; **поділу** майна; **перетворення** спільної сумісної власності у спільну часткову власність.

Режим спільної сумісної власності на майно може бути встановлено: законом (ст.ст. 368 – 372 ЦК, 60 – 74 СК); договором (щодо юридичних осіб, держави і територіальних

громад за їх домовленістю при укладенні договору про спільну діяльність).

Виходячи зі змісту ст. 368 ЦК, можна виокремити **два види** спільної сумісної власності за **ознакою суб'єктного складу**: спільна сумісна власність **подружжя**; спільна сумісна власність **членів сім'ї**.

Відповідно до ч. 1 ст. 74 СК, якщо жінка та чоловік проживають однією сім'єю, але не перебувають між собою у шлюбі, майно, набуте ними за час спільного проживання, належить їм на праві спільної сумісної власності, якщо інше не встановлено письмовим договором між ними. Співвласники майна, що є у спільній сумісній власності, володіють і користуються ним спільно, якщо інше не встановлено за домовленістю між суб'єктами. Розпорядження майном здійснюється також за згодою всіх співвласників (за взаємною згодою мають право визнати свої частки нерівними).

Захист права власності

Норми цивільного права забезпечують правове регулювання і охорону відносин власності в тих випадках, коли правомочності власника не порушуються.

Захист права власності – це сукупність передбачених законом цивільно-правових засобів, які:

- гарантують нормальне господарське використання майна (тобто вони забезпечують захист відносин власності в їх непорушеному стані);

- застосовуються для відновлення порушених правовідносин власності;

- для усунення перешкод, що заважають їх нормальному функціонуванню;

- для відшкодування збитків, заподіяних власнику.

Застосування механізмів захисту права власності використовується для захисту прав та інтересів:

- власників;

- потенційних власників, тобто у них із зверненням до суду лише виникне право власності;

- невластників, які володіють майном на праві оперативного управління, повного господарського відання чи на іншій підставі, передбаченій законом чи договором (оренда, застава). Чинне законодавство захищає також право на володіння майном правомочною особою – перевізником, підрядником;

- осіб, які мають речове право на чуже майно від власника майна відповідно до положень глави 29 ЦК (ст. 396 ЦК).

Судовий захист права власності здійснюється шляхом розгляду справ за позовами.

Залежно від характеру посягання на права власника і змісту захисту, який надається власнику, виокремлюють зобов'язально-правові та речово-правові засоби захисту.

Зобов'язально-правові позови базуються, як правило, на договорах, але можуть ґрунтуватися і на недоговірних зобов'язаннях.

До зобов'язально-правових належать позови про:

- відшкодування збитків, які настали внаслідок невиконання чи неналежного виконання зобов'язань, повернення речей, які були надані у володіння (за договором зберігання, застави, перевезення);

- визнання правочинів недійсними;

- захист права власності в деліктних зобов'язаннях;

- повернення безпідставного набутого чи збереженого майна та ін.

Речово-правовий захист – це сукупність способів захисту права власності та інших речових прав, що покликані захищати ці права від безпосереднього неправомірного впливу будь-яких осіб.

До речових позовів належать:

- вимоги неволодіючого власника до незаконного володільця про витребування майна (**віндикаційний** позов);

- вимоги власника щодо усунення порушень права власності, які не пов'язані з володінням (**негаторний** позов);

- вимоги власника про визнання права власності.

Віндикаційний позов є найважливішим цивільно-правовим засобом захисту права власності. В юридичній літературі під **віндикаційним позовом** розуміють вимогу неволодіючого власника до незаконного володільця про витребування свого

майна в натурі. Законодавець встановлює, що власник має право витребувати своє майно від особи, яка незаконно, без відповідної правової підстави заволоділа ним (ст. 387 ЦК).

До пред'явлення віндикаційного позову необхідно **з'ясувати наявність ряду умов:**

- власник був позбавлений фактичного панування над своїм майном, яке вибуло з його володіння;

- майно, якого позбавився власник, збереглося в натурі і знаходиться у фактичному володінні іншої особи. Тобто, якщо воно знищено, порушене право підлягає захисту пред'явленням зобов'язального позову;

- віндикаційною є індивідуально визначена річ. Речі, означені родовими ознаками, а також гроші та цінні папери на пред'явника (ст. 389 ЦК) не можуть бути предметом віндикації. Це витікає зі змісту даного позову, який направлений на витребування саме тієї речі, на яку позивач має право власності і яку він втратив;

- відсутність договірних відносини між особами з приводу даної речі.

Відповідачем за цим позовом буде незаконний володілець (як добросовісний, так і недобросовісний) – особа, яка незаконно, без відповідної правової підстави заволоділа майном власника.

Майно може бути витребуване власником:

- від недобросовісного набувача (особи, яка чітко знала або повинна була знати про те, що особа, у якої вона придбала річ, не мала права на її відчуження) у будь-якому випадку;

- від добросовісного набувача (особи, яка не знала і не могла знати про те, що володіє річчю безпідставно), яке потрапило до нього безоплатно або вибуло з володіння позивача всупереч його волі (загублене, викрадене та ін.).

Майно не може бути витребувано від добросовісного набувача, якщо воно було продане у порядку, встановленому для виконання судових рішень (п. 2 ст. 88 ЦК).

Віндикація може бути поєднана з вимогою про відшкодування збитків, сплату набувачем вартості плодів та доходів та ін.

На відміну від віндикаційного позову **при негативному позові** власник, який звертається за захистом, зберігає майно у

своєму володінні і відповідно до ст. 391 ЦК має право вимагати усунення перешкод у здійсненні ним права користування та розпорядження своїм майном.

Суттю вимог за **негаторним позовом** є усунення **перешкод**, тобто припинення неправомірних дій, які тривають і мають місце на момент звернення з позовом.

До речових позовів про захист права власності належить і позов про визнання права власності. **Позов про визнання права власності** – це недоговірною вимога власника майна про констатацію перед третіми особами факту приналежності позивачеві права власності на спірне майно. Мета позову – встановлення і констатація права власності, що належить позивачеві.

Таким позовом власник захищається, якщо: інша особа порушує чи оспорує права власника; правовстановлювальні документи не мають безспірного характеру, втрачені чи відсутні.

Окрім речово-правових, є інші способи захисту права власності. **Зобов'язально-правовий захист** – це сукупність способів, що служать меті захисту власності в економічному значенні. Застосовується на користь власника як учасника договірною або іншого зобов'язального відношення. У ряді випадків способом захисту права власності є **визнання правочину недійсним**.

Речові права на чуже майно

Речові права на чуже майно слід розглядати як різновид цивільних прав, нормативно визначених положеннями, передбаченими Розділом II Книги третьої ЦК.

Під речовим правом на чуже майно слід розуміти визначену договором з власником або законом міру можливої поведінки управомоченої особи щодо здійснення обмежених за обсягом (у порівнянні з правом власності) правомочностей речового характеру (володіння, користування і розпорядження) стосовно речей, які їй не належать.

Праву на чужу річ притаманні такі ознаки:

- є похідним від права власності;

- має обмежений характер і його обсяг вужче, ніж право власності;
- зберігається при зміні власника;
- захищається такими ж способами, як і право власності, включаючи і захист від порушень власника.

Ч. 1 ст. 395 ЦК відносить до речових прав на чуже майно:

- право володіння;
- право користування (сервітут);
- право користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис);
- право забудови земельної ділянки (суперфіцій).

На підставі ст. 397 ЦК **право володіння** – це забезпечене правовою охороною фактичне, правомірне утримання володільцем чужого майна, до якого він ставиться, як до свого. Право володіння виникає внаслідок договору, який укладено із власником. Володіння може бути як законним, так і незаконним. Незаконне володіння може бути добросовісним і недобросовісним.

Сервітут – це право користування чужим майном. Сервітут може встановлюватися законом, договором, заповітом, рішенням суду (ч. 1 ст. 402 ЦК).

Встановлення **земельного сервітуту** стосується обтяжень земельної ділянки, інших природних ресурсів або іншого нерухомого майна, визначається неможливістю задоволення суб'єктом сервітутного права своїх потреб іншим способом і не залежить від його особистості. Визначення, види тощо земельного сервітуту зафіксовані у ЗК.

Окрім земельного, **залежно від кола осіб, на користь яких сервітут встановлюється**, необхідно виділити: **публічний** (встановлюється законом і поширюється на необмежене коло осіб); **приватний** (можуть встановлюватись на користь однієї або кількох, але завжди визначених осіб). В юридичній літературі виокремлюють також **особистий** сервітут, як такий, що надається тільки визначеній (договором) особі і не може належати іншим особам.

Власник земельної ділянки має право вимагати припинення сервітуту, якщо він перешкоджає використанню цієї земельної ділянки за її цільовим призначенням (п. 3 ч. 2 ст. 406 ЦК).

Емфітевзис – це право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб.

Емфітевзис встановлюється за договором між власником земельної ділянки і особою, яка виявила бажання користуватися цією земельною ділянкою (землекористувачем). Строк емфітевзису, розмір оплати, її форма тощо встановлюються за домовленістю сторін.

Важливою **особливістю емфітевзису** є те, що землекористувачеві надано право відчужувати і передавати у порядку спадкування своє право на користування земельною ділянкою. При продажу власник цієї земельної ділянки має переважне перед іншими особами право на її придбання за ціною, що оголошена для продажу, та на інших рівних умовах (ст. 411 ЦК).

На підставі ст. 412 ЦК **емфітевзис припиняється** у разі:

- поєднання в одній особі власника земельної ділянки та землекористувача;
- закінчення строку, на який було надане право користування;
- викупу земельної ділянки у зв'язку із суспільною необхідністю.

Суперфіцій полягає у наданні землекористувачеві земельної ділянки її власником для будівництва промислових, побутових, соціально-культурних, житлових та інших споруд і будівель (ч. 1 ст. 413 ЦК).

Підставами виникнення суперфіцію можуть бути договір або заповіт як на визначений, так і на невизначений строк.

Землекористувач має право власності на будівлі (споруди), зведені на земельній ділянці, переданій йому для забудови. Актами цивільного законодавства визначаються й інші права та обов'язки як власника, так і суперфіціарія, а також підстави та правові наслідки припинення права користування земельною ділянкою для забудови.

Розглянутий перелік прав на чуже майно не є вичерпним, бо законами передбачені і інші (господарська діяльність може здійснюватися на основі права господарського відання, оперативного управління (ч. 1 ст. 136, ч. 1 ст. 137 Господарського кодексу України; застава та притримання (ст.ст. 572, 594 ЦК).

Тема 3

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ПРО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ

Поняття та види зобов'язань

Зобов'язанням є правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку (ст. 509 ЦК).

Елементами зобов'язання, як і будь-якого правовідношення, є: суб'єкт, об'єкт, зміст.

Суб'єктами зобов'язання виступають його учасники – кредитор (управомочена сторона) та боржник (зобов'язана сторона). Це можуть бути як фізичні, так і юридичні особи, у тому числі й юридичні особи публічного права.

Кредитор – це **активний** суб'єкт, який має право вимагати від боржника або виконання певної дії, або утримання від вчинення певних дій. Він має право не на річ, не на волю боржника, а на **дію**, передбачену конкретним зобов'язанням. Ця особа довіряє своєму контрагенту, кредитує його, тому і називається кредитором.

Боржник – це **пасивний** учасник цивільного правовідношення в силу того, що на ньому лежить обов'язок здійснити на користь кредитора певну дію. Ця особа має борг перед кредитором, тому її іменують боржником.

Якщо кожна зі сторін зобов'язання має обов'язок на користь іншої сторони, ця сторона вважається боржником на користь іншої сторони у тому, що вона зобов'язана вчинити на її користь, і одночасно її кредитором у тому, що вона має право від неї вимагати.

Об'єкт зобов'язання – це те, на що спрямовані права та обов'язки суб'єктів, тобто певні дії щодо речей, грошей, послуг.

Юридичним об'єктом зобов'язання є певна поведінка (активна дія) зобов'язаного суб'єкта, а його матеріальним об'єктом виступає певне матеріальне благо.

Зміст зобов'язання – це сукупність прав та обов'язків його суб'єктів. Суб'єктивне право, що належить уповноваженій стороні у зобов'язанні, йменується правом вимоги, а суб'єктивний обов'язок зобов'язаної сторони називається боргом.

У науці цивільного права **класифікація** зобов'язань проводиться з використанням різних класифікаційних критеріїв.

За підставами виникнення зобов'язання розрізняють так:

- договірні, що виникають на підставі договору;
- недоговірні, які виникають на підставі правомірних односторонніх дій або неправомірних дій.

За співвідношенням прав і обов'язків їх поділяють так:

- односторонні – одна сторона має тільки права, а друга – лише обов'язки;
- взаємні – кожна сторона має як права, так і обов'язки.

Залежно від цільового призначення їх поділяються так:

- головні;
- додаткові (акцесорні) – забезпечують належне виконання головного.

З урахуванням предмета виконання виокремлюють такі зобов'язання:

- одно об'єктні – боржник повинен вчинити певні дії;
- альтернативні – боржник вибирає спосіб виконання, якщо інше не впливає із закону, або тексту чи суті договору;
- факультативні – боржник зобов'язаний здійснити на користь кредитора конкретні дії, але може замінити їх іншим, завчасно передбаченим предметом;
- грошові – предметом яких є дії щодо сплати грошових коштів у будь-якій формі. Їх специфічність полягає в особливостях штрафних санкцій, встановлених законодавством, за їх невиконання (п.1 ст. 625 ЦК).

Залежно від характеру поведінки боржника є такі зобов'язання:

- з позитивним змістом, в якому боржник зобов'язаний вчинити певну дію на користь кредитора;
- з негативним змістом, в якому боржник зобов'язаний утримуватися від здійснення певної дії.

Окремий вид складають зобов'язання особистого характеру, особисті, тобто тісно пов'язані з особою боржника або кредитора, що виконати їх в іншому суб'єктному складі неможливо.

Підстави виникнення зобов'язань – це певні юридичні факти або їх сукупність (юридичний склад), з настанням яких правові норми пов'язують виникнення зобов'язального правовідношення між кредитором і боржником.

Юридичні факти не лише породжують ті чи інші зобов'язання, а й є підставою їх зміни чи припинення.

З норм чинного законодавства (ст. 11 ЦК) **впливають такі підстави виникнення зобов'язань:**

- договори (понайменовані і непонайменовані) та інші правочини (односторонні);
- акти органів державної влади, органів влади АРК або органів місцевого самоврядування;
- рішення суду;
- заподіяної майнової (матеріальної) і моральної шкоди іншій особі;
- інші юридичні факти (дії або події).

Виконання зобов'язання

Виконання зобов'язання – це вчинення боржником на користь кредитора певної дії (або утримання від дії), яка є об'єктом зобов'язального правовідношення.

Виконання зобов'язання здійснюється за загальними правилами або принципами виконання зобов'язань.

До головних принципів виконання зобов'язання традиційно належать:

- **принцип реального виконання зобов'язання** (виконання його в натурі), полягає в тому, що боржник повинен виконати зобов'язання саме в натурі, тобто передати річ, виконати роботу, надати послугу тощо, а не замінити його виконання сплатою

грошової компенсації. ЦК у ст. 662 обмежує сферу дії цього принципу, тому, що в умовах ринкової економіки роль його поступово зменшується;

- **принцип належного виконання зобов'язання**, закріплений у ст.526 ЦК, полягає в тому, що зобов'язання повинно виконуватися боржником відповідно до умов договору, вимог цього ЦК та інших актів цивільного законодавства, а за відсутності таких умов та вимог – відповідно до звичаїв ділового обороту або інших вимог, що зазвичай ставляться.

З вищевказаних та інших загальних положень випливає висновок, що **належним визнається виконання, здійснене належними сторонами, у належному місці, в належний строк (термін), щодо належного предмета та належним способом.**

Суб'єктами зобов'язань є кредитор і боржник (ч. 1 ст. 510 ЦК).

У зобов'язаннях, крім сторін, можуть бути й інші особи, які не є їх суб'єктами (сторонами) і називаються **третіми особами**. Зобов'язання за участю третіх осіб **мають внутрішню диференціацію** і охоплюють зобов'язання на користь третьої особи; зобов'язання, що виконуються третьою особою; регресні зобов'язання.

За загальним правилом, як боржник, так і кредитор мають, відповідно, виконати свій обов'язок або прийняти виконання зобов'язання **особисто**, або виконання обов'язку може бути покладено боржником на іншу (третю) особу, тобто здійснити **передоручення виконання зобов'язання** (ст. 528 ЦК). Таке може мати місце за будь-яким зобов'язанням, якщо тільки з умов договору, актів цивільного законодавства або суті зобов'язання не випливає обов'язок боржника виконати зобов'язання **особисто**. У разі невиконання або неналежного виконання обов'язку боржника іншою особою цей обов'язок боржник повинен виконати сам.

ЦК передбачає у ст. 528 можливість задоволення вимоги кредитора іншою особою і без згоди боржника.

Хоча ЦК не містить спеціального правила про **переадресування виконання**, тобто про надання кредитором права на прийняття виконання від боржника **третьій особі**, здійснення такої дії впливає із змісту ст. 527 ЦК.

Кожна зі сторін має право вимагати доказів того, що зобов'язання виконується належним боржником або приймається належним кредитором чи уповноваженою на це особою, і несе ризик наслідків непред'явлення такої вимоги.

Як правило, суб'єктами зобов'язальних правовідносин є лише дві особи – кредитор і боржник, кожна із сторін представлена однією особою. Але законодавець допускає **зобов'язання з множинністю суб'єктів**, у яких на стороні боржника, як і кредитора, можуть брати участь одночасно декілька осіб.

Множинність у зобов'язанні може бути трьох видів, а саме:

- активна, при наявності декількох кредиторів;
- пасивна, з кількома боржниками;
- змішана, у разі наявності декількох кредиторів і боржників.

Залежно від поділу прав і обов'язків між співкредиторами та (або) співборжниками зобов'язання з множинністю суб'єктного складу поділяються на **часткові і солідарні**. При множинності осіб на боці боржника може виникнути поряд з основним **субсидіарне** зобов'язання.

У ст. 540 ЦК закріплений **частковий** порядок виконання зобов'язань із множиною осіб: якщо у зобов'язанні беруть участь кілька кредиторів або кілька боржників, кожний із кредиторів має право вимагати виконання, а кожний із боржників повинен виконати зобов'язання у рівній частці, якщо інше не встановлено договором або актами цивільного законодавства.

Солідарний обов'язок або **солідарна** вимога виникають у випадках, встановлених договором або законом, зокрема у разі неподільності предмета зобов'язання (ст. 541 ЦК).

У разі множинності на боці кредитора кожний із солідарних кредиторів має право пред'явити боржникові вимогу в повному обсязі, якщо останній не виконав свій обов'язок будь-кому з них на свій розсуд до пред'явлення вимоги одним із солідарних кредиторів. Той із солідарних кредиторів, який одержав виконання від боржника у повному обсязі, зобов'язаний передати належне кожному з решти солідарних кредиторів у рівній частці, якщо інше не встановлено договором між ними.

У разі множинності на боці боржників кредитор має право вимагати виконання обов'язку частково або у повному обсязі як від усіх боржників разом, так і від будь-кого з них окремо. Виконання солідарного обов'язку у повному обсязі одним із боржників припиняє обов'язок решти солідарних боржників перед кредитором.

Боржник, який виконав солідарний обов'язок, має право на зворотну вимогу (**регрес**) до кожного з решти солідарних боржників у рівній частці, якщо інше не встановлено законом або договором, за вирахуванням частки, яка припадає на нього.

Регресним є зобов'язання, за яким одна особа - кредитор (**регресієнт**) має право вимагати від другої особи - боржника (**регресата**) передачі відповідної грошової суми або майна, переданих (сплачених) замість нього чи з його вини кредитором за основним зобов'язанням.

Характерними ознаками регресного зобов'язання є:

- його похідний характер щодо основного зобов'язання;
- один або всі його учасники є також суб'єктами основного зобов'язання;

- виконання одним із них основного зобов'язання або навіть саме його виникнення обумовлюється дією чи бездіяльністю осіб, з якими внаслідок цього і встановлюється регресне зобов'язання.

Регресні зобов'язання можуть виникати і в інших випадках, встановлених законом.

Субсидіарні зобов'язання можуть виникнути при множинності осіб на боці боржника, поряд з основним зобов'язанням, у випадках, встановлених законом або договором. Таким чином, на боці боржника з'являється додатковий боржник.

Виконання зобов'язання є обов'язком основного боржника. І тільки у випадках відмови або неможливості з боку основного боржника задовольнити вимогу кредитора, а також і тоді, коли він не одержить від основного боржника в розумний строк відповіді на пред'явлену вимогу, останній може пред'явити вимогу у повному обсязі до додаткового боржника.

Додатковий боржник повинен до задоволення вимоги, пред'явленої йому кредитором, повідомити про це основного боржника, а у разі пред'явлення до нього позову – подати клопотання до суду про залучення основного боржника до участі

у справі (ст. 619 ЦК). Невиконання цієї вимоги надає право основному боржнику висунути проти його регресної вимоги усі заперечення, які він мав проти кредитора.

Законодавець (ст.ст. 512-516 ЦК) дозволяє **заміну осіб, які беруть участь у зобов'язанні**, іншими суб'єктами.

Заміна осіб означає, що первісні учасники із зобов'язання вибувають, а їхні права та обов'язки переходять до інших суб'єктів при збереженні предмета і змісту зобов'язання. Заміна осіб у зобов'язанні може здійснюватися **заміною кредитора або боржника**.

Кредитор може бути замінений іншою особою внаслідок:

- передання ним своїх прав іншій особі за правочином (відступлення права вимоги);
- правонаступництва;
- виконання обов'язку боржника поручителем або заставаодавцем;
- виконання обов'язку боржника третьою особою, а також в інших випадках, встановлених законом (ст. 512 ЦК).

Але заміна може бути неможлива, якщо законом чи договором встановлена заборона.

Передання кредитором своїх прав іншій особі за правочином називається **цесією**. Кредитора, який уступає своє право, називають **цедентом**, а особу, якій право уступається, – **цесіонарієм**.

Заміна **боржника** у зобов'язанні називається **переведенням боргу**. Допускається лише за згодою кредитора за правилами, встановленими ЦК. Борг переходить до нового боржника в повному обсязі, але якщо порука чи застава виконання зобов'язання забезпечували, то вони при цьому припиняються, за винятком випадку, коли поручитель чи заставаодавець дали згоду забезпечувати виконання зобов'язання новим боржником.

Місце виконання зобов'язання – це місце, де боржник має вчинити певні дії, а кредитор має прийняти запропоноване йому боржником належне виконання.

Згідно зі ст. 532 ЦК місце виконання зобов'язання, **як правило**, встановлюється у договорі або за місцем проживання (місцезнаходженням) боржника.

Винятки щодо місця виконання встановлені для таких зобов'язань:

- про передання нерухомого майна – за місцем знаходження майна;

- про передання товару, що виникає на підставі договору перевезення, – за місцем здавання товару перевізникові;

- про передання товару, що виникає на підставі інших правочинів – за місцем виготовлення або зберігання товару, якщо це місце відоме кредитору на момент виникнення зобов'язання;

- грошовими за місцем проживання кредитора;

- іншими – за місцем проживання боржника.

Зобов'язання може бути виконане в іншому місці, якщо це встановлено актами цивільного законодавства або впливає із суті зобов'язання чи звичаїв ділового обороту.

Строк (термін) виконання – це момент чи проміжок часу, коли має бути вчинена дія, що складає об'єкт зобов'язального правовідношення.

Строки виконання можуть бути визначені законом, договором, подією, яка неминуче настане. Якщо строк (термін) виконання боржником обов'язку не встановлений або визначений моментом пред'явлення вимоги, кредитор має право вимагати його виконання у будь-який час. Боржник повинен виконати такий обов'язок у **семиденний строк** від дня пред'явлення вимоги, якщо обов'язок негайного виконання не впливає із договору або актів цивільного законодавства (ст. 530 ЦК).

Відповідно до ст. 531 ЦК **дострокове** виконання зобов'язання вважається належним, якщо інше не встановлено договором, актами цивільного законодавства або не впливає із суті зобов'язання чи звичаїв ділового обороту.

У разі невиконання зобов'язання у визначений строк виникає правопорушення, що йменується **простроченням**.

Предмет виконання (або предмет зобов'язання) – це та конкретна річ, робота чи послуга, яку згідно із зобов'язанням боржник повинен, відповідно, передати, виконати або надати кредиторіві.

Правила щодо предмета виконання встановлені у главі 48 ЦК лише стосовно альтернативних та грошових зобов'язань.

Переважає кількість зобов'язань встановлюється щодо одного предмета. **За альтернативним** зобов'язанням боржник

має вчинити одну з двох або декількох дій (ст. 539 ЦК). При цьому він має право вибору предмета зобов'язання, якщо інше не встановлено договором, актами цивільного законодавства або не впливає із суті зобов'язання чи звичаїв ділового обороту. Але можуть бути передбачені випадки, коли в альтернативному зобов'язанні право вибору предмета виконання належить кредиторіві (ст. 678 ЦК).

Згідно зі ст. 533 ЦК **грошове зобов'язання** має бути виконане у гривнях. Це правило поширюється і на ті грошові зобов'язання, у яких був визначений його еквівалент в іноземній валюті (ст. 524 ЦК). За користування чужими коштами боржник зобов'язаний сплачувати відсотки, якщо інше не встановлено договором між фізичними особами. При цьому сплата **відсотків** є обов'язком боржника і у разі **прострочення** ним виконання грошового зобов'язання (ст. 625 ЦК).

У разі недостатності суми проведеного платежу для виконання грошового зобов'язання у повному обсязі ЦК у ст. 534 передбачає **черговість погашення** вимог за ним, якщо інше не встановлено договором: у першу чергу відшкодовуються витрати кредитора, пов'язані з одержанням виконання; у другу – сплачуються відсотки і неустойка; і лише у третю чергу сплачується основна сума боргу.

Спосіб виконання зобов'язання – це порядок вчинення боржником дій, спрямованих на настання наслідків, що свідчать про належне виконання зобов'язання.

Спосіб виконання зобов'язання перебуває у прямій залежності від предмета зобов'язання.

Зобов'язання може виконуватись у таких формах:

- одноразового виконання у повному обсязі;
- частинами;
- внесенням боргу у депозит нотаріуса.

Відповідно до ст. 529 ЦК кредитор має право не приймати від боржника виконання його обов'язку **частинами**, якщо інше не встановлено договором, актами цивільного законодавства або не впливає із суті зобов'язання чи звичаїв ділового обороту.

Крім того, боржник має право виконати зобов'язання внесенням належних з нього кредиторіві **грошей або цінних паперів у депозит нотаріуса** у разі:

- відсутності кредитора або уповноваженої ним особи у місці виконання зобов'язання;
- ухилення кредитора або уповноваженої ним особи від прийняття виконання, або в разі іншого прострочення з їх боку;
- відсутності представника недієздатного кредитора.

Нотаріус повідомляє кредитора про внесення боргу в депозит у порядку, встановленому законом (ст. 537 ЦК).

Забезпечення виконання зобов'язання

Зобов'язання є правовідносинами, тому вони охороняються засобами примусового характеру. Ці засоби можна поділити на **дві групи:**

- **загальні**, що стимулюють боржника до належного виконання своїх обов'язків (є можливість стягнення збитків). Застосовуються у всіх випадках, за винятком тих, що виключені законом, договором або характером встановлених відносин;

- **спеціальні** (додаткові), що застосовуються лише для забезпечення тих зобов'язань, для яких вони безпосередньо встановлені законом або договором. Останні у праві називаються **способами забезпечення виконання зобов'язань**.

Відповідно до ст. 546 ЦК до них належать: **неустойка, порука, гарантія, завдаток, застава, притримання**.

Окрім перелічених вище, законом або договором можуть бути встановлені інші види забезпечення виконання зобов'язань. Учасники зобов'язання можуть передбачити декілька видів забезпечення одночасно.

Забезпечувальні зобов'язання можуть виникати на підставі договору або у зв'язку з настанням певних юридичних фактів, з яким закон пов'язує встановлення забезпечення.

Договір щодо забезпечення виконання зобов'язання вчиняється у письмовій формі. Цей припис має імперативний характер, тому його порушення тягне за собою недійсність вказаного правочину.

Забезпечувальне зобов'язання має **акцесорний (додатковий)** щодо основного (забезпечувального) зобов'язання характер. **Акцесорність** означає, що забезпечувальне зобов'язання не існує само по собі, воно виникає для

обслуговування конкретного зобов'язання і наслідуює його долю. Винятком з правила є **гарантія**.

У цивілістичній науці проводиться **класифікація** способів забезпечення виконання зобов'язань за різними критеріями:

1) **залежно від юридичної конструкції** – на такі, що пов'язані, та такі, що не пов'язані з попереднім виділенням майна для можливої примусової реалізації обов'язку порушника:

- речові (за застава та завдаток);
- особисті (неустойка, порука, гарантія);
- притримання, на думку спеціалістів, має спільні риси із заставою;

2) **за правовою природою** – на такі, що забезпечують, та одночасно:

- є формою юридичної відповідальності (неустойка та завдаток);

- не можуть бути формами юридичної відповідальності (за застава, порука, гарантія);

- є формою самозахисту (притримання).

Неустойка – це визначена законом чи договором грошова сума або інше майно, яке боржник повинен передати кредиторіві у разі невиконання або неналежного виконання зобов'язання.

Згідно зі ст. 551 ЦК предметом неустойки може бути грошова сума, рухоме і нерухоме майно. **Формами неустойки** є штраф і пеня.

Штраф – це неустойка, що обчислюється у відсотках від суми невиконаного або неналежно виконаного зобов'язання.

Пеня – це неустойка, що обчислюється у відсотках від суми несвоєчасно виконаного грошового зобов'язання за кожен день прострочення виконання.

У відповідності до **підстав встановлення** неустойка може бути договірною (якщо умови, за яких вона сплачується, її розмір тощо встановлені угодою сторін) або законною (коли умови, за яких вона сплачується, та її розмір встановлені нормативними актами, що регулюють відповідний вид зобов'язань).

Залежно від **співвідношення права на неустойку з правом на відшкодування збитків** розрізняють **чотири види неустойки** (ст. 624 ЦК): штрафну, залікову, виключну та альтернативну.

Неустойка, що стягується понад збитки, називається **штрафною**. Це загальне правило (ст. 624 ЦК) і застосовується у всіх випадках, якщо договором не передбачені інші види неустойки.

Договором може бути встановлено обов'язок відшкодувати як неустойку, так і збитки, але лише в частині, в якій вони не покриваються неустойкою. Остання у цьому разі матиме **заліковий** характер.

Виключна неустойка обмежує відповідальність за невиконання чи неналежне виконання зобов'язання тільки сплатою неустойки і виключає вимоги про відшкодування збитків.

Альтернативна неустойка надає кредиторів можливість вибору стягнення неустойки чи відшкодування збитків.

Найбільш забезпечувальну силу має **штрафна (кумулятивна)** неустойка. Вона виконує виключно функцію штрафу.

Відповідно до ст. 533 ЦК **за договором поруки** поручитель поручається перед кредитором іншої особи (боржника) за належне виконання нею своїх обов'язків.

Суб'єктами договору поруки можуть бути як фізичні, так і юридичні особи.

Поручитель не зобов'язаний виконувати обов'язок боржника за основним зобов'язанням, його роль обмежена законодавцем обов'язком нести відповідальність у разі невиконання останнім його обов'язку перед кредитором.

За загальним правилом, боржник та поручитель відповідають перед кредитором як **солідарні** боржники, якщо договором поруки не встановлена субсидіарна відповідальність поручителя (ч. 1 ст. 554 ЦК).

До поручителя, який виконав зобов'язання, переходять усі права кредитора у цьому зобов'язанні, у тому числі й ті, що забезпечували його виконання. Поручитель має право на оплату послуг, наданих ним боржникові (ст. 558 ЦК).

Відповідно до ст. 560 ЦК за **гарантією** банк, інша кредитна (фінансова) установа, страхова організація (гарант) гарантує перед кредитором (бенефіціаром) виконання боржником (принципалом) свого зобов'язання.

Учасниками відносин, пов'язаних з видачею гарантії, є **гарант, бенефіціар** – кредитор за основним зобов'язанням, та **принципал – боржник** за основним зобов'язанням.

Гарантія – **односторонній правочин**, змістом якого є обов'язок гаранта сплатити кредитору – бенефіціару грошову суму відповідно до умов гарантії.

Гарантія є чинною від дня її видачі і діє протягом строку, на який вона видана, якщо в ній не встановлено інше. А якщо у гарантії не зафіксовано, що вона може бути відкликана гарантом, вона визнається безвідкличною.

Гарантія **не залежить** від основного зобов'язання. Припинення такого зобов'язання або визнання його недійсним не тягне за собою припинення гарантії, зокрема і тоді, коли в гарантії міститься посилання на основне зобов'язання.

Згідно зі ст. 563 ЦК, у разі порушення боржником зобов'язання, забезпеченого гарантією, гарант зобов'язаний сплатити кредиторів грошову суму відповідно до умов гарантії. Якщо добровільне виконання гарантом взятого на себе обов'язку не відбудеться, бенефіціар має право заявити позов про стягнення грошової суми у відповідності до умов гарантії та вимагати сплати відсотків річних з простроченої суми.

Таким чином, гарант не тільки відповідає перед бенефіціаром за порушення зобов'язання боржником, а й несе самостійну відповідальність за невиконання чи неналежне виконання свого обов'язку.

ЦК (ст. 569, 567) визначив, що гарант у разі сплати кредитору грошової суми у відповідності до умов гарантії має право на **зворотну вимогу (регрес)** до боржника, а також має право на винагороду за надані боржникові послуги.

Завдатком є грошова сума або рухоме майно, що видається кредиторів боржником в рахунок належних з нього за договором платежів, на підтвердження зобов'язання і на забезпечення його виконання.

Виходячи з вищевизначеного ЦК, **завдаток виконує три функції:**

- платіжну, тому що передається в рахунок належних за договором платежів;

- посвідчувальну, оскільки сплата завдатку є доказом факту укладення основного договору;

- забезпечувальну, бо є способом стимулювання сторін до виконання зобов'язання та відшкодування їх інтересів у разі невиконання.

Від завдатку слід відрізнити **аванс** – повний або частковий платіж за договором. Відповідно до ст. 570 ЦК, якщо не буде встановлено, що сума, сплачена в рахунок належних з боржника платежів, є завдатком, вона вважається авансом. Аванс, як і завдаток, **виконує посвідчувальну та платіжну функції**, але не є способом забезпечення виконання зобов'язання.

У законі чітко визначені **правові наслідки порушення і припинення** зобов'язання, забезпеченого завдатком:

- якщо порушення зобов'язання сталося з вини боржника, завдаток залишається у кредитора;

- якщо порушення зобов'язання сталося з вини кредитора, він зобов'язаний повернути боржникові завдаток і додатково сплатити суму у розмірі (вартості) завдатку;

- сторона, винна у порушенні зобов'язання, має відшкодувати другій стороні збитки у сумі, в якій вони перевищують розмір (вартість) завдатку, якщо інше не встановлено договором;

- у разі припинення зобов'язання до початку його виконання або внаслідок неможливості його виконання завдаток підлягає поверненню.

Відповідно до ст. 572 ЦК в силу **застави** кредитор (заставодержатель) має право у разі невиконання боржником (заставадавцем) зобов'язання, забезпеченого заставою, одержати задоволення за рахунок заставленого майна переважно перед іншими кредиторами цього боржника, якщо інше не встановлено законом.

Забезпечувальна дія застави полягає у такому:

- зі всієї майнової маси боржника виділяється конкретне майно, на яке у разі невиконання боржником забезпеченого зобов'язання може бути звернено стягнення;

- кредитор - заставодержатель має можливість задовольнити свої вимоги переважно перед іншими кредиторами боржника.

Цивільно-правова застава може виникати на підставі закону, договору та судового рішення (ст. 574 ЦК).

Заставою може бути забезпечена як дійсна вимога, так і та, що може виникнути у майбутньому.

Предметом застави може бути будь-яке майно (речі, гроші, цінні папери, майнові права), за винятком тих обмежень, що встановлюються законом.

Предметом застави не можуть бути:

- майно, що вилучене з цивільного обороту;
- національні, культурні, та історичні цінності, що є в державній власності і занесені або підлягають занесенню до Державного реєстру національної культурної спадщини;
- вимоги, що мають особистий характер.

У випадках, встановлених договором або законом, заставодавцем із заставодержателем може бути здійснена оцінка предмета застави. Якщо предмет застави не підлягає обов'язковому страхуванню, він може бути застрахований за згодою сторін на погоджену суму.

ЦК у ст. 575 дає визначення **двох видів застав**: іпотеки та закладу.

Іпотека – це застава нерухомого майна, що залишається у володінні заставодавця або третьої особи. **Заклад** – це застава рухомого майна, що передається у володіння заставодержателя або за його наказом – у володіння третьої особи.

Інші види застав встановлюються та регулюються нормами спеціального законодавства. Зокрема, Закон України “Про заставу” від 2 жовтня 1992 р. (зі змінами від 21 жовтня 1997 р.) види застав не містить, однак окремим чином регулює: **заклад; заставу товарів у обороті та переробленні; заставу майнових прав; заставу цінних паперів**. Зазначені вище види за об'єктом можна класифікувати як різновиди застави рухомого майна.

Сторонами договору застави є **заставодержатель-кредитор** за основним зобов'язанням та **заставодавець** або **третья особа** (майновий поручитель) – особа, яка надає майно у заставу (ч. 1 ст. 583 ЦК).

Річ, яка є власністю однієї особи, стає обтяженою на користь іншої, тому кредитора – заставодержателя інакше називають **обтяжувач**, а право застави, яке йому належить,

забезпечувальним обтяженням. Укладати договір можуть будь-які особи.

У договорі застави визначаються суть, розмір і строк виконання зобов'язання, забезпеченого заставою, подається опис предмета застави, а також визначаються інші умови, погоджені сторонами договору.

Законом передбачена **обов'язкова письмова форма** договору застави під острахом **нікчемності** (ст. 547 ЦК). Якщо предметом застави є нерухоме майно, космічні об'єкти, договір застави підлягає обов'язковому **нотаріальному посвідченню і підлягає державній реєстрації** у випадках та у порядку, встановлених законом. Застава рухомого майна може бути зареєстрована на підставі заяви заставодержателя або заставодавця.

Реєстрація застави не є елементом форми договору застави. Вона необхідна для забезпечення інтересів сторін договору, оскільки відомості, занесені до Державного реєстру обтяжень рухомого майна, є відкритими для всіх юридичних та фізичних осіб.

Щодо **звернення стягнення** на предмет застави законодавством встановлено такі **правила**:

- заставодержатель набуває права звернення стягнення на предмет застави у разі, коли зобов'язання не буде виконане у встановлений строк (термін), якщо інше не встановлено договором або законом (п. 2 ст. 589 ЦК);

- у разі ліквідації заставодавця – юридичної особи заставодержатель набуває права звернення стягнення на заставлене майно незалежно від настання строку виконання зобов'язання, забезпеченого заставою;

- у разі часткового виконання боржником зобов'язання, забезпеченого заставою, право звернення на предмет застави зберігається у первісному обсязі;

- якщо предметом застави є дві або більше речей (два або більше прав), стягнення може бути звернене на всі ці речі (права) на вибір заставодержателя;

- якщо заставодержатель зверне стягнення на одну річ (одне право), але його вимогу не буде задоволено в повному обсязі, він

зберігає право застави на інші речі (права), які не є предметом застави.

Звернення стягнення на предмет застави здійснюється на підставі: **рішення суду; виконавчого напису нотаріуса**; згідно з **договором** про задоволення вимог **іпотекодержателя**; у **позасудовому** порядку згідно із Законом "Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень".

Реалізація предмета застави, на який звернене стягнення, здійснюється шляхом його продажу з публічних торгів, якщо інше не встановлено договором або законом.

Кредитору, який правомірно володіє річчю, що підлягає передачі боржникові або особі, ним вказаній, **надане право притримати** її у себе до виконання боржником зобов'язання (ст. 594 ЦК) за умови невиконання боржником у строк зобов'язання щодо оплати цієї речі чи відшкодування кредиторів пов'язаних з нею витрат та інших збитків.

Притриманням речі можуть забезпечуватись інші вимоги кредитора у разі, якщо така можливість не виключена законом або договором (ч. 2 ст. 594 ЦК).

Право притримання – це право, яке надане кредиторіві, який володіє річчю, безпосередньо законом. Тому для реалізації цього права наявність договору між кредитором та боржником про право притримання не вимагається.

Законодавством не зафіксовано обов'язкової реєстрації права притримання. Але, якщо право притримання **було зареєстровано**, воно не має пріоритету над зареєстрованими обтяженнями, але має вищий пріоритет над незареєстрованими обтяженнями (ст. 14 Закону "Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень").

Предметом права притримання можуть бути лише індивідуально визначені чи індивідуалізовані речі. На родові речі право притримання не поширюється.

До кредитора, який притримує у себе річ боржника, не переходить право власності на неї, він не має права користуватися вказаною річчю, але згідно із законом, відповідає за втрату, псування або пошкодження речі, якщо це сталося з його вини. Боржник, річ якого притримує кредитор, має право

розпорядитися нею, повідомивши набувача про притримання речі і права кредитора.

Звернення стягнення на притримувану річ здійснюється у відповідності до ЦК (ст. 596, 591) і Закону "Про забезпечення вимог кредитора та реєстрацію обтяжень".

Вимоги кредитора, який притримує річ у себе, задовольняються з її вартості відповідно до ст. 591 ЦК, тобто **в обсязі та порядку, передбачених для задоволення вимог, забезпечених заставою** (ст. 597 ЦК).

Припинення зобов'язання

Припинення зобов'язання – погашення прав та обов'язків сторін, що складають його зміст. Це означає, що кредитор і боржник не пов'язані правами та обов'язками. При цьому перестає існувати і саме зобов'язання. Такий наслідок зумовлений дією правоприпиняючих юридичних фактів.

Припиненню зобов'язань присвячена глава 50 ЦК, яка містить статті, що передбачають найпоширеніші підстави припинення зобов'язань.

Підстави припинення зобов'язань можуть бути поділені на **два види**:

- ті, які за своєю юридичною природою є правочинами (належне виконання, передання відступного, зарахування, домовленість сторін, прощення боргу);

- інші, які за своєю юридичною природою не є правочинами (поєднання в одній особі боржника і кредитора, неможливість виконання зобов'язання, смерть фізичної особи, ліквідація юридичної особи).

Виконання вважається **проведеним належним чином** (ст. 599 ЦК), якщо виконання здійснене належними сторонами, у визначеному місці, у передбачений строк (термін), відповідно до предмета виконання та у належний спосіб. Таке виконання, за **юридичною природою, є одностороннім правочином**.

Зарахуванням зустрічних однорідних вимог, строк виконання яких настав, а також вимог, строк виконання яких не

встановлений або визначений моментом пред'явлення вимоги (ст. 601 ЦК).

Зарахуванням визнається угода, за якою з двох зустрічних однорідних вимог з предмета зобов'язань одна (менша за сумою) погашається повністю, а друга (більша за сумою) припиняється у частині, рівній меншій вимозі. Якщо обидва зобов'язання за сумою рівні, то вони повністю погашаються зарахуванням.

Для зарахування достатньо заяви однієї із сторін.
Зарахування є одностороннім правочином.

ЦК (ст. 602) не допускається зарахування зустрічних вимог:

- у разі, коли минула позовна давність;
- якщо вимоги мають особистий характер (про відшкодування шкоди, завданої ушкодженням або заподіянням смерті; про стягнення аліментів; щодо довічного утримання);
- є застереження про це у договорі або законі.

Спеціальні умови здійснення зарахування передбачені у ст. 603 ЦК у разі заміни кредитора.

Відповідно до ст. 604 ЦК зобов'язання припиняється **за домовленістю сторін**, незалежно від того, коли сторони дійшли згоди про це (до початку виконання чи у процесі виконання зобов'язання).

Різновидами домовленості сторін як підстави припинення зобов'язання є **новація** зобов'язання, **передання** боржником **відступного** кредиторіві та **прощення боргу** кредитором.

Новація – це домовленість сторін про заміну первісного зобов'язання новим зобов'язанням між тими ж сторонами (ч. 2 ст. 604 ЦК).

Новація не допускається стосовно вимог, що мають особистий характер.

Припинення первісного зобов'язання при новації припиняє **додаткові** (акцесорні) зобов'язання щодо нього, якщо інше не встановлено договором.

Згідно зі ст. 600 ЦК, зобов'язання припиняється за згодою сторін внаслідок **передання** боржником кредиторіві **відступного** (грошей, іншого майна тощо).

Сторони можуть дійти до спільного висновку про недоречність виконання зобов'язання у будь-який час. У **договорі**, що укладається між ними, вирішуються питання про форму відступного (можливе й здійснення боржником на користь кредитора певних робіт чи надання йому певних послуг), розмір, строки його передання (здійснення).

Зобов'язання припиняється внаслідок **безоплатного звільнення (прощення боргу)** кредитором боржника від його обов'язків, якщо це не порушує прав третіх осіб щодо майна кредитора (ст. 605 ЦК).

Більшість цивілістів вважають, що прощення боргу може мати місце лише за згодою боржника, хоча із закону це прямо не випливає.

Відповідно до ст. 606 зобов'язання припиняється **поєднанням боржника і кредитора в одній особі**.

Припинення зобов'язання з цієї підстави може відбуватися при **універсальному правонаступництві**, коли боржник за зобов'язанням отримує у ньому право вимоги і стає кредитором щодо самого себе.

Припинення зобов'язання з цієї підстави має місце у відносинах між **юридичними** особами, що перебували у договірних стосунках, а після цього вони були припинені **правонаступництвом у формі злиття або приєднання**.

У відносинах між **фізичними** особами ця обставина є підставою для припинення зобов'язання, якщо боржник після смерті свого кредитора стає його єдиним спадкоємцем.

Зобов'язання припиняється **неможливістю його виконання** у зв'язку з обставиною, за яку жодна зі сторін не відповідає (ст. 607 ЦК).

Щодо викладеної норми можна виділити такі **випадки**, за яких правовий зв'язок вважається припиненим:

- має наступити фізична неможливість виконання у разі загибелі індивідуально визначеної речі, що є предметом

зобов'язання, з випадкових причин або через дію непереборної сили;

- має місце юридична неможливість виконання зобов'язання, коли вона викликана заборонами та обмеженнями, введеними шляхом прийняття органами публічної влади відповідних правових актів.

Обставини, що обумовили неможливість виконання, мають наступити випадково, незалежно від волі сторін, а не внаслідок винних дій боржника.

Згідно зі ст. 608 ЦК, зобов'язання припиняється смертю **фізичної особи**.

За загальним правилом, смерть кредитора чи боржника не тягне за собою припинення зобов'язання, бо права й обов'язки померлого переходять до його спадкоємців. Але й є такі права й обов'язки, що становлять зміст зобов'язання, які не входять до складу спадщини. Ці зобов'язання **нерозривно пов'язані з особою** боржника, що зумовлює незмінність суб'єктного складу в таких зобов'язаннях. У цих випадках смерть учасника зобов'язання є підставою для його припинення.

Ліквідація юридичної особи (як кредитора, так і боржника), відповідно до ст.609 ЦК, за загальним правилом, **припиняє** їх зобов'язання.

Винятки з цього правила можуть мати місце, коли законом або іншими нормативно-правовими актами виконання зобов'язання ліквідованої юридичної особи покладається на іншу юридичну особу, зокрема за зобов'язаннями про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або заподіянням смерті. Страхові організації здійснюватимуть виплати на користь потерпілого і після ліквідації юридичної особи, за рахунок капіталізованих нею при ліквідації сум (ст. 1205 ЦК).

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- 1 Азимов Ч.Н. Залоговое право. – Харьков: Оригинал, 1993.
- 2 Брагинский М.И. Обязательства и способы их обеспечения: неустойка, залог, поручительство, банковская гарантия (комментарий к новому ГК РФ). – М., 1995.
- 3 Вишневский А.А. Залоговое право. – М.: БЕК, 1995.
- 4 Безсмертна Н. Обмеження та обтяження права власності в законодавстві України // Право України. - 2005. - № 1. – С. 103-105.
- 5 Васькович Й. Чи передбачені цивільним законодавством форми права власності? // Право України. - 2006. - № 10. - С. 123-125.
- 6 Гончаренко О. Правові обмеження на приватну власність у Конституції України // Право України. - 2007. - № 4. – С. 122-125.
- 7 Zobov'язальne pravo: teorija i praktyka. Navch. posibnyk dlya studentiv juryd. vuziv i fak. un-tiv / Za red. O.V. Dzery. - K.: Jurinkom Inter, 1998. – 656 s.
- 8 Конституція України від 28.06.1996 // Голос України. – 1996. - 07. - № 128.
- 9 Крестовська Н.М., Матвеева Л.Г. Теорія держави і права: Елементарний курс. – Харків: ТОВ «Одіссей», 2007. – 432 с.

- 10 Кассо Л.А. Понятие о залоге в современном праве. – М.: Статут, 1999.
- 11 Кривобок С. Деякі питання, пов'язані з визначенням підприємства як майнового комплексу за Цивільним кодексом України // Право України. - 2003. - № 10. - С.132-134.
- 12 Мічурін Є.О. Обмеження прав осіб щодо володіння, користування, розпорядження майном // Право України. - 2006. - № 12. – С. 103-108.
- 13 Основи правознавства: Навч. посібник /За ред. В.В. Комарова. - Харків: Нац. юрид. акад. України, 2008. - 311 с.
- 14 Основи правового регулювання діяльності залізниць України / За заг. ред. М.В. Макаренка. – К.: Київський ун-т економіки і технології транспорту, 2005. - 261 с.
- 15 Сарбаш С.В. Право удержания как способ обеспечения исполнения обязательств. – М.: Статут, 1998.
- 16 Сидоренко М. Загальні і спеціальні наслідки недійсності угод //Право України. - 2002. - № 11. – С. 130-133.
- 17 Скловский К.И. Собственность в гражданском праве. – М., 1999.
- 18 Слипченко С.А. Гражданское и семейное право: Конспект ответов на зачете и экзамене: Учеб. пособие. – Харьков: Эспада, 2004. – 420 с.
- 19 Словник термінів і понять, що вживаються у чинних нормативно-правових актах України. – К.: Оріяни, 1999.
- 20 Спасибо-Фатєєва І.В. Деякі розсуди про юридичні особи та їхні організаційно-правові форми // Право України. - 2007. - № 2. – С. 118-123.
- 21 Статут залізниць України від 6 квітня 1998 р. // Офіційний вісник України. – 1998. - № 14. – Ст. 548.
- 22 Тархов В.А. Гражданско-правовое отношение. – Уфа, 1993.
- 23 Цивільний кодекс України: Коментар / За ред. В.М. Коссака. – К.: Істина, 2004. – 976 с.
- 24 Цивільний кодекс України: Коментар /За заг. ред. Є.О. Харитонової, О.М. Калітенко. – Одеса: Юридична література, 2004. – 1112 с.
- 25 Цивільне право України: Підручник: У 2 т. / За заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. - К.: Юрінком Інтер, 2004. – Т. 1. – 480 с.

- 26 Цивільне право України: Підручник: У 2 т. / За заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. - К.: Юрінком Інтер, 2004. – Т. 2. – 552 с.
- 27 Цивільне право України: Академічний курс: Підручник: У 2 т. / За заг. ред. Я.М. Шевченко. –2-ге вид., доп. і перероб. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. – 696 с. (т.1), 521 с. (т.2).
- 28 Цивільне та сімейне право України / За ред. Є.О. Харитонової, А.І. Дрішляк. – Харків: Одіссей, 2004.
- 29 Харитонов Є.О., Старцев О.В. Цивільне право України: Підручник. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Істина, 2007.
- 30 Щенникова Л.В. Вещные права в гражданском праве России: Учеб. пособие. – М.: БЕК, 1996.

